

84(2)X43
Э450

JSSN 0235-1218

ЭЛ-АЛТАЙ

4

1988

Эл-Алтай

Туулу Алтайдын Бичиичилик
биригүзи белетеген чүмдемел-кеендик
дептер

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БОЛУГИ

84(1)я43
сб (Алт.)
Э 450

«ЭЛ-АЛТАЙДЫН» РЕДАКЦИЯЗЫНЫН КҮРЕЕЗИ:

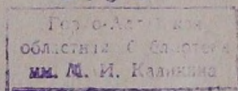
Б. Бедюров — Туулу Алтайдын Бичичилик биригүзинин каруу качызы, **Ж. Белеков** — поэт, **Э. Палкин** — Алтайдын бичик басмазынын Туулу Алтайдагы бөлүгүнүн директору, **Т. Торбоков** — Бичичилик биригүзинин литконсультанты, тургузаачы-редактор, **А. Ередеев** — В. И. Ленин адынын Балдар Фондыннын областтагы бөлүгүнүн башкартузынын члени, **С. Кашаш** — сөгүшчи, филология наукалар доктору, **Ст. Кашашев** — филология наукалар кандидаты.

Э 450 **Эл-Алтай: Литературно-художественный сборник** (4-й выпуск). — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1988. — 128 с.

Кычыраачылар бу дептердег быыл Жолодо өткөн Эл-ойун керегинде айдылганыла, Б. Бедюровтын «Көзүйке ле Байан» деп трагедиязынын улалганыла, Ю. Рюриковтын «Телекейде сонзунгы күн болор бо?» деп статьязынын туузылганыла, Ф. Бурлацкийдин Н. С. Хрущев керегинде эске алынышту шүүлтелериле, Б. Укачин ле Э. Палкиннин жаңы чүмдемелдериле, өскө дө аякту солун материалдарла таныжар.

4701000000—023
Э М 138 (03) 88 — 78—88

493

Редакциянын адреси:

659700, Горно-Алтайск город, Киров оромы, 16, Советтер Байзыгы,
Бичичилик биригү.
Телефондоры: каруулу качынын — 60-67, тургузаачы-редактордын — 69-50

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного
издательства, 1988

ЭЛ-ОЙЫН — ЭЛИБИС КҮҮНИ СООБОЗЫН

* * *

Эң ле озо, область ичинде баштапкы катап болуп јаткан Эл-ойын деп байрамды ненин учун Јоло јуртта өткүрген? Мен сананар болзом, онызы тегиндү эмес. Алтай јурттар көп: Экинур, Кырлык, Мөндүр-Соккон, Кулады, Күпчеген... Је бисте јаан байрамдар өткүрер ченемел болгон. Эл-ойыннаг озо бис аймактын кичинек олимпиадазын өткүргенис. Онон база бир јаан ченемелди Латвиядан келген айылчыларды уткыырда алганыс. Латыштар бисти көп санандырган. Солун айылчыларды кайкадар, јилбиркедер бисте јакшы туралар да, ару тўс оромдор до јок. Је бисте јараш јерибис бар, озодон бери јанжыккан солун јан-кылыктарыс бар, бойыстын кожон-бијебис, кеп-кийимис бар. Бистин чөрчөктөрис, кеп-сөстөрис. Онон бир јаан көрүмјигис — ат. Мен сананзам, ташка чыккан эчки омок, таайын көргөн јеени омок, онон атка минген алтай омок.

Јер-Боочы деп байлу јерибис бар. Ол јерге бис јангы айылду болгондорды апарып, кыйра буулап, айылчыларысты уткып јадыбыс. Балага — бала, малга — мал биригер, азырагар, көрүгер деп, алтайыстан суранадыс, алтайыска аш-тузы учун алкыш-быйанысты айдадыс.

Је бу јаан бүдүмјилү байрамды өткүрерге бистин күчибис бар деген ижемји — эң ле баштап, ол Јоло јурттын улузы, олардын ачык-јарык ла күндүчи кылык-јангы, јалакайы. Олардын узы, кожончызы, ойынчызы.

Эл-ойынга белетенер тушта јарт эмес сурактар, аланзыш-

тар көп болгон. Менин бойымнын да күүним баштап чала соок болгон. Кезик улус ойында алтай албатынын жүк ле спорт маргаандары болзын дешкилеген. Же карын, көп баш көөш эдер деген чилеп, амаду эмештен аайлалып, алтай албатынын ойындарын, тудунган-кабынган не-немелерин, онын текши жүрүмин, культуразын көргүзөр деген чындык санаага келгенис. Ойыннын көп сабазын стадиондо, журттын ичинде өткүрер дегенис, же ойыннын баш режиссеры Ногон Шумаров келеле, 200 ат керек деген. Ол жердин ады Кујурлу кобы болгон. Эмди ол чөрчөк жериндегидий жараш жер «Эл-ойыннын жалаңы» деп адалат.

«Эл-Ойын» ансамбльдын башкараачызы Владимир Кончев бастыра ойындарды, ол ло «Маадай-Караны» ойногон жерге өткүрер керек болгон деп чын шүүлте берген. Оныла облспорткомитеттин жааны нөк. Увачев Анатолий Дмитриевич, мөрөйлөрдүн баш жаргычызы Альберт Толкочекков база жөпсингендер. Мынан улам ойто ло сүрекей көп иш-белетениш башталган.

Бисте төзөмөл комитет төзөлгөн, онын члендерине иштеерге келишкен.

Јоло журттын текши јоны керегинде тоолу сөс айдар күүним бар. Јоннын мойны јоон дейтени чын. Ойындардын көп јанын Јоло журттын улузы көдүрип чыкты.

Ойындар талдама, бийик кеминде өткөн деп айдар керек. Мен бойым да көп байрамдар өткүреринде турушкам, же Эл-ойынга түней көдүрингилү ле јаан јыргал көрбөгөм. «Анчада мааныларды атту улус кыр бажына апарып тургузарда, көстөрис јашталып келди» — деп, көп улус айдышкан. «Өл-гөлөгисте мындый ойын көргүскенигер учун јаан быян болзын» — деп, каргандар база тегиндү айтпаган.

«Маадай-Караны» атту ойногонуна кемнин жүреги токыналу, санаазы тону артты эмеш. Айла «артисттер» де бистин жердин улузы: Маадай-Кара — озочыл уй кабыраачы Бийен Чараганов, Көгүтей-Мерген — шофер Амырон Чугин, Кара-Кула — инженер Чичияков Юрий...

Бис улусты јилбиркедерге 4 мунг салковойго лотерея эделе, 3 мунг салковойын улус ойноп алзын деп жөптөгөнис. Је бу јанынан јастырдыбыс. Ондый көп улус келерин билген болзобыс, он муннан ажыра салковойго лотерея эдер эдибис. Мынын учун айылчыларыс биске тарыныжып барды. Бис жүк ле 400 кире спортчылар ла айылчылар сакыган улус инебис. Келген улус дезе 5 муннан ажыра болгон болор. Кезик улус дезе 10 муннан ажыра болгон болор дежет.

Кизи сананар болзо, кеен јай... Чечектер... Төрөл Јоло журт... Түмен улус... Бастыра Алтайдан јуулган улус... Уч күнге түндү-түштү ойын-јыргал. Как-эрүүл улус... Кожон... Бије... Чындап та, албаты јүзи кызыл өрт, ат тыныжы куу туман... Эрүүл улус јыргап болбос дежет — ол төгүн. Карын, эрүүл

улус јакшы ойноор. Эзирик улус — эдиренги улус ине. Ичинип алала, нени де көрбөс, бойын да көргүспес.

Бис бир албаты, алтай албаты деп, кажы ла кижн санаган, оморкогон болор. Анчада јиттерге бу үредү болгон. Олордын кезиги нени де баалабас, нени де јөббөс — албатызын јангы билген, ондогон, бойлорын кижн деп база ондогон болор деп иженедим.

Албанова Қларанын адын адабай өдүп болбодым. Ус кижн. Бойынын колыла кебис, алтай јастык эдип-сырып көргүскен...

Једикпестер, сандыраштар болгон до болзо, бис амаду-быска јеткенис деп сананадым. Ончозы тегин болбогон: Јоло јурттын ады бастыра Алтайга јарлалган. Јолого солун улус көрүнген, солун улуска Јоло көрүнген.

Јастыраларыс... Эг ле баштап, ол кире көп улус келер деп билбегенис. Олорды аш-курсакла, јадар јерле текши јеткилдеп болбодыс. Кажы ла кижн бойы алдынан келди: транспорт јок, облпотребсоюз элбек саду өткүрбеди. Төзөмөл комитетке алтай албатынын јүрүмин билер улус кийдирер керек деп сананып калдым.

Эмди Эл-ойын Шабалин аймакта 1990 јылда болор. Ого нени күүнзеер: маргаандардын тоозын көптөдөр, ундылып калган ойындар, маргаандар табар. Конкурстарды элбедер. Кезик сыйлар баазы јенил болуп калды. Облсовпроф берген сыйлар јакшы, ондо комыдал јок.

Агропромнын Эл-ойынга берген 10 мун салковойы арай ас. Кажы ла өмөлик келерде, бойы јакшы белетенеле келзин. Темдектезе, бу өткөн байрамда кажы ла өмөликтин эжелген курсак-азыгы эки ле күнге чыдашты.

Эг јаан амаду: Эл-ойыннан элдин күүни сообозын, ол тегине ле байрамдарга түнгей болуп калбазын...

С. С. Тузачинов,
Јоло совхозтын директоры

* * *

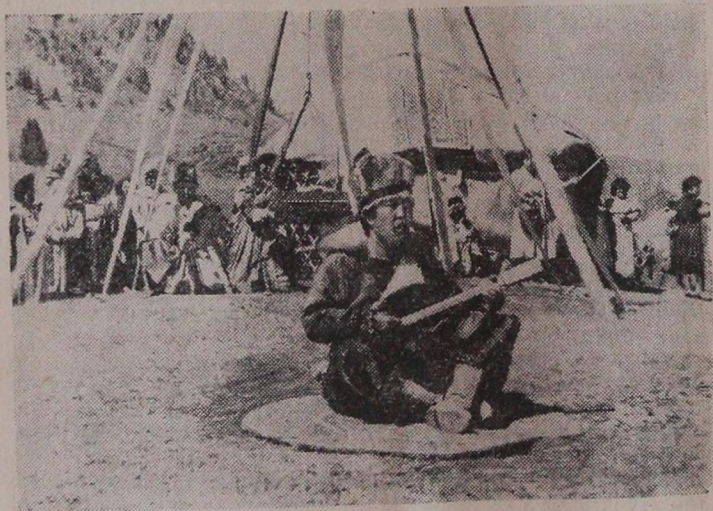
Быјыл торко јайдын ичинде, кичинек изү айдын учынан төрт күннин туркунына, Ондой аймактын Јоло јуртында Туулу Алтайдын јонынын энчиликке ээчип келген баштапкы Эл-ойындары өтти.

Ойындар јангыс ла озогызын ойгортып, албаты-јонды сүүндирген эмес, ол озо ло баштап алтай албатынын чактар туркунына улалып келген ойын-маргаандарыла коштой, јангы, бүгүнгн күнге келижер ойындар табарында, эг күчтүлерди ле чыйрак-сүмечилдерди бир күреге јууган. Олорло кожо јүрекке томылар күү ойноп, комысчылар, шоорчылар, топшуурчылар ла чураначылар бойлорынын чүмдемел-күчин ченеп, маргаандарда турушкан.

Бисте Эл-ойынды өткүреринде агылу тѳзѳмѳл комитет болгон. Ого партиянын, совет, профсоюз ишчилери ле спортчылар, онын до ѳскѳ учреждениелердин улустары кирген.

Ле озо баштап, бу мындый ойындарды өткүрер санаашуульте биске кайдан келген? Кандый ла якшы керекте онын тѳзѳлгѳзи ле оны баштайтан кижичи качан да болзо табылар. Андыйлардын тоозында Георгий Александрович Кучигашев. Онын баштанкайыла ойындар өткүрер күрее тѳзѳлип, областытагы спорткомитетке албатынын ойындарын өткүрер шуульте айттылар. Мыны спорткомитет жарадып, ойындардын программаны белетеген. Ойындардын тѳзѳлгѳзин тургузарында областытын эл-жоны, спортчылары газет-радио ажыра бойларынын самаларында кѳп шуульте айткандар. Ол шуультелер шуулип, Туулу Алтайдын эл-жонынын баштапкы Эл-ойындарынын программазы тургузылган, обл-исполкомдо жѳптѳлгѳн.

Ойындар Жоло журтта өткѳни тегиндѳ эмес. Озо ло баштап онын турган жери — областытын ѳзѳк-жүреги. Экинчизинде, мында жаткан албаты — жербойынын улусы. Адакызында, совхозтын партийный комитеди ле башкараачылары ойындарга жаан ажару эттилер. Олор ойындардан озо жолдорды, культуранын, улус эмдейтен, амырайтан ла ажанатан жерлерди чыгдый эдип, айылчыларды бийик кеминде уткыган деп айдар керек. Совхозтын директоры Тузачиновко жаан быйан.

Эл-ойынның кайчызы ойнойт... (Ногон Шумаров)

Маадай-Қара (ойногон кижі — Бийен Чараганов, Жолодон) абакайы Алтын-Танала (Любовь Бадыевна Барбачакова, Ортолыктан) кожо Көгүтей-Мерген уулының (кабайда) жанында.

Эл-ойындарға туружарға Туулу Алтайдың жети аймағының, Барнаулдың, Горно-Алтайсктың ла Жоло журттың үч жүстен ажыра спортчылары турушкан. Олор алтай албатының маргаандарының беш бүдүмиле тартышкан. Ого шатра ойнооры, күреш, атла жарыжары, ок-жаала адары, көдүрге таш көдүрери кирген.

Туулу Алтайдың ончо толықтарынан келген 20 мунган ажыра айылчы ойындарды сүрекей көдүрингилү уткып, соныркап көргөндөр.

Эл-ойынның программазында анайда ок фольклор ансамбль ла танынан кожончылар, шоорчылар, кайчылар турушкан, ойынга айдып болбос сүүнчи экелген.

Маргаандар өткөн жерде кажы ла аймактын айылдарын, албатының озодон бери тудунган казан-айагын, кийген кебин көрбөргө сүүнчилү ле кайкамчылу болгон. Бу ончозы — албаты историязын баалап турганын жакшы керелейт.

Ногон Шумаровтын «Маадай-Қара» эпосло тургускан ойын-көрүзинде Жоло журттың ончо эл-жоны турушкан. Чын да, эки жүстен ажыра атту жуучылдарды көрүп, бойынды чөрчөктө деп бодоп каларын. Оны жаңыс сөслө айдып болбозын — оны көрөр керек.

Туулу Алтайдың газеттери, радиозы ойындарға жаан

ајару эдип, оны ончо јанынан теренжиде ле элбек кӱргӱскен.

Је андый да болзо, бис кезик немелерди ажындыра белетеп албаганыс. Бу јаркынду ойындарды кӱлткӱлӱди. Темдектесе, олар 20 муннан ажыра кӱрбӱчилер јуурын бис билбегенис. Ого садунынг, аш-курсактын предпрятиелери белен эмес болгоны јарталды. Онын шылтузында ыраактан келген айылчылар ортодо аштаган-суузагандар да ас эмес болгон.

Келер ойындарда бу једикпестер болбозына иженер керек. Анайда ок Турачак ла Чой аймактын спортчылары Эл-ойындарда турушпаганы коомой. Мында бистинг де јастырабыс бар. Келер ойындарга бу аймактардын спортчылары турушса, оларго сӱрекеј кӱч болор. Ненинг учун дезе, ойында турушкан аймактарда бойлорынын ченемели, эп-сӱмези бар. Оларго дезе ончозын јангыдан баштаар керек.

Улаган, Кӱксуу-Оозы ла Майма аймактардан командалар толо эмес болгон. Онын учун олар ойындардын бир канча программаларында турушпаганы ачу. Майманынг ла Горно-Алтайсктын спортчылары лаптала кӱргӱзӱлӱ маргаан ӱткӱрер керек болгон. Је бир канча спортчылар келбегенинг улам ол база болбоды.

Эмди 90 јылда ӱдӱр ойындарга белетениш башталды. Тӱзӱмӱл комитеттинг јӱбиле ол Шабалин аймакта ӱдӱр. Келер ойындарды ӱткӱрерге биске эмдештен кӱп шӱӱлтелер ле тӱп-санааларын улустар самара ажыра бичигилейт.

Бу ойындар јангыс ла алтай албатынын эмес, ого анайда ок орус, казах ойындарды кийдирер керек деп улустар сурайт. Мен бодозом, бу чын шӱӱлте. Баштапкы ойындарда Кӱш-Агаш аймактын командалары учун Курай јурттын спортчылары тартышкан. Чуй ичининг јаандары келер ойындарга јакшы белетенип, толо команда ијерине иженер керек. Келер ойындарда маргаандардын туружаачыларынын географиясын бис элбедерис. Ого бис Алтай крайдын спортчыларыла кожо Хакасия, Кемерово, Бурят јерининг, Монгол Калык Республиканынг спортчыларын кычыарыс.

Н. И. Тарабаев,

облисполкомнын председателинг заместители,
«Эл-ойын» јанынан тӱзӱмӱл комитеттинг јааны

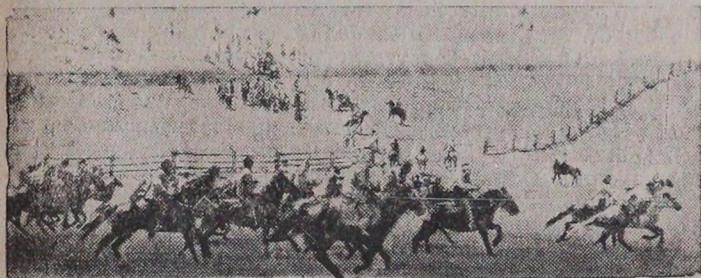
ЭЛ-ОЙЫН НЕДЕН БАШТАЛГАН?

Јолодогы Эл-ойын история болуп артып калды. Ол керегинде куучындар, байла, экинчи ойынга јетире токтобос. Ненинг учун дезе, эскидезин эзедип, озогызын ойгозып, Эл-ойын ого келген бастыра улуска јараган, ончо улусты сӱндирген.

Бу байрам кайдан табылган? Эл-ойынга тўнгей байрамдар кажы ла жыл колхозтордо ло совхозтордо, журттарда ла аймактарда жылдын ла өткүрилип јат. Кезик јерлерде ол «Малчынын күни», «Қырачылардын байрамы», јаскы иштердин божогонына учурлалган байрам эмезе фестиваль деп адалып јат. Је текши областной учурлу маргаандар, байрам мынан озо качан да болбогон. Анайдарда, баштапкы Эл-ойын бойынын алдында турган амадуларын толо, јеткилинче бүдүрген, керек дезе, артык бүдүрген деп, көп улус айдыжат. Эмди Эл-ойын өдүп каларда, ол кайдан табылган, неден улам башталган? — деген сурактар көп улусты токынатпайт. Ол сурактарга јастыра каруу да берип тургандар бар.

Мен бүгүнгү бичимелимде шак ла бу сурактарга каруу берер, Эл-ойыннын баштапкы алтамдарын эске алынып, оны ончо улуска јетирер амаду тургузып алдым. Амадуум бүттү бе, јок по, сен, кычыраачы, баалайтан турун. Анайып, Эл-ойын неден башталган?

Аттар тибирти јерди торгылат, албатынын черүзи өштүлерди истежет

Керек мындый болгон. Былтыр, 1987 жылдын күски айларынын бирүзинде, облысполкомнын физкультура ла спорт комитединин председателинин заместители Георгий Александрович Кучигашев меге јолыгып, мынайда айткан: «Бу ла күндерде облспорткомитеттин јууны болор. Анда спорттын национальный бүдүмдери аайынча областьтын баштапкы чемпиондын өткүрери керегинде сурак шүүжилер. Бу керекти билгедий, баштагадый улусты јууп, јуунга экелген болзогор...»

Мындый керекке канайып сүүнбейтен?! Бис туку качаннан бери андый керекти јаныс ла санаада тутканыс ине. Бистин ороондо јаткан өскө албатыларда андый байрамдар јайжыгып калган керек. Темдектезе, Башкир ле Татар АССР-лерде — «Сабантуй», Бурятияда — «Сурхарбан», Тувада — «Надом», Якутияда андый өк байрам элбеде јарлу

ине. Бис олардын мындый маргаандарына жаантайын күйү-нетенис. Эмди андый керек бисте башталып жатканына канайып сүүнбес?

Облспорткомитеттин жуунына «Алтайдын Чолмоны» газеттен — комсомол-жашоокурим бөлүктин корреспонденти Сергей Темеев, көчүрөөчи Борис Кортин ле мен, «Звезда Алтая» газеттен жетирулер эдер ле спорт бөлүктин жааны Григорий Немов, научно-методический тос жердин ишчизи Валерий Тухтенев, анайда ок спортишчилер, ол тоодо «Ирбизек» спортшколдын директоры Мадий Каланакоев келгендер. Шак ла бу ойдо мында Ондой аймакта физкультура ла спорттын өзүми керегинде сурак көрүлип жаткан болгон. Онын учун мында Ондойдогы аймакисполкомнын председателиниг заместители Валентина Казакпаевна Паянтинова, Ондойдогы аймакисполкомнын физкультура ла спорт комитетинин жааны Казак Көйлүкович Майчиков болгон.

Жуун башталардан озо бис баштапкы чемпионатты өткүрери керегинде куучындажып, оны эн ле озо кайда өткүрер деп шүүжип турарыста, Казак Көйлүкович мынайда айткан: «Жолодо өткүрер керек. Быыл Жолодо аймактын спартакиадазы өткөн. Ого белетенер тушта анда жараш, жакшы стадион тудулган. Эмди кандый-кандый областной до маргаандарды өткүрүп ийерис деп, олар айдышкан эди. Олар жаан маргаандарга шылтай жолысты, журтыстын ичин жарандырып аларыс деп кокырлажып турган жок по! Валентина Казакпаевна да мында, оныла куучындажып көрөктөр...».

Качан облспорткомитеттин жууны баштапкы чемпионатты өткүрер деп жөптөп койордо, Сергей Темеев ле Борис Кортин оны «Эл-ойын» деп адаар шүүлте айткандар.

Жууннын кийнинен Валентина Казакпаевна Паянтиновага баштанарыста, ол бистин шүүлтеле жөпсинип, Жолодогы совхозло, андагы журтисполкомло куучындажарым, слердин жакылтагарды айдарым деген. Кийнинде бу кижин бойынын сөзине туруп, Эл-ойынды Жолодо өткүрүп жадыс деп спорткомитетке жетиру эткен. Эл-ойыннын салымында Валентина Казакпаевнанын учуры сүреен жаан болгон деп темдектеер керек. Ол бойынын аймагында Эл-ойынды өткүрер төзөмөл комитет төзөп, бу керекти ичкерлеткен, Ондой ичинде баштаган. Ондойдогы аймакисполкомнын председатели А. Ф. Медведев бу төзөмөл комитетти башкарынан мойноп ийерде, ончо керектер нөкөр Паянтинованын жүгине түшкен. Валентина Казакпаевна керекти жакшы башкарып чыкты. Карын, партия райкомы ла онын баштапкы качызы А. В. Илаковтын жөмөлтөзинин шылтузында белетениш ичкери жакшы жылган деп темдектеер керек.

Спорткомитеттин жуунында ол тушта баштапкы чемпионаттын ээжилерин тургузар баштапкы группа төзөбери керегинде жөп чыгарылган. Анайып, баштапкы группа төзөл-

Камык жөнүлөрдү Кан-Оозы алган...

Эл-ойунун баш жаргычызы Альберт Толкочеков баатырларды башкарат...

гөн. Онын баштапкы жууны «Алтайдыг Чолмоны» газеттин совет строительство бөлүгінде (онон өскө жуулыжар жер жок болгон) өткөн. Бого облспорткомитеттин председателинин заместители Георгий Александрович Кучигашев, «Ирбизек»

спортшколдын директоры Мадий Каланакович Каланаков, Горно-Алтайсктагы научный шинжү өткүрер институттын ишчилери Клара Эргековна Укачина ла Василий Петрович Ойношев, научно-методический төс жердин ишчизи Валерий Тюхтенов, облрадиокомитеттин корреспонденти Алтайчы Санашкин, «Звезда Алтая» газеттин корреспонденти Григорий Немов, «Алтайдын Чолмонына» С. Темеев ле мен болгоныс. Бу баштапкы жуунда шатра ойынды орныктыраачы Виленин Леонидович Таушканов база турушкан. Же ол шатранын ээжилери аайынча блааш-тартышту куучындарды баштап, Эл-ойыннын ууламжызын, амадузын жаратпаган. Кийинде десе буудагын да жетирген. Ол баштанкай группанын экинчи жуунына келбей, бу группадан бойынын күүниле чыга берген.

Баштапкы жуунда турушкан ончо ло улус Эл-ойын башталарына жетире эрчимдү турушкан деп айдарга жарабас. Темдектезе, А. Санашкин биледеги айалгадан, В. Тюхтенов, Г. Немов ижи солынгананын улам башка-башка өйлөрдө группадан жүре бергендер. Ол ок өйдө бистинг тоозыбыска иштенкей, билгир ле шыранкай улус кожолган. Олордын тоозында режиссер Ногон Шумаров, шатрачы, журналист Борис Кортин, Кызыл-Өзөктөги госконюшнянын тренери Анатолий Иванов болгондор. Баштапкы жуунда Г. А. Кучигашевтин шүүлтези аайынча мени баштанкай группанын жаанына туткандар. Анда баштапкы чемпионаттын ады «Эл-ойын» деп жөптөлгөн. Маргаандарда кандый бүдүмдер болоры темдектелген. Маргаандардын эмдиге жетире таныш эмес, ундылып калган бүдүмдери аайынча жакшынак шүүлтелерди научный ишчи Василий Ойношев айдып, көргүскен. Темдектезе, көдүрге ташла маргаандар шак ла онын бичигени аайынча өткүрилген.

Эл-ойыннын баштапкы алтамдары шак андый болгон.

АЛТАЙ КҮРЕШ ИЧКЕРИ АЛТАЙТ

Баштапкы Эл-ойыннын ээжилерине беш бүдүм кийдирилгенин слер, кычыраачылар, жакшы билеригер. Же ненин учун беш? Уч те, жети де эмес, жүк ле беш?

Баштанкай группа бу жанынан куучын экпиндү, блааш-тартышту өткөн. Маргаандажар бүдүмдердин тоозына анайда ок кол жыгыжарын, жүгүрерин, чой көдүрерин кийдирери керегинде шүүлтелер айдылган эди. Ол ок өйдө ок-жааны кийдирбес деп айткан улус болгон.

Же Эл-ойыннын ээжилерине алтай күрешти кийдирери бир де блааш жогынан өткөн деп айдар керек. Ненин учун десе, спорттын бу бүдүми Туулу Алтайда эг ле жарлу ине. Ол туку жетен жылдардын башталарында орныктырылган. Бу

күрешти орныктарында эг ле озо, Мадий Каланакович Каланаковтын чылаазыны жок ле жин темдектеер керек. Онын ады-жолы бистин областьтын эл-жонына текши жарлу. Ол классика күрешле СССР-дын спортынын бистин областьтагы баштапкы мастери. Классика күрешти Туулу Алтайда бийик кемине жетире кодүрген кижн. Шак онын турумкай ижинин шылтузында бистин күрешчилердин мактулу ады жангы та бистин ороондо эмес, же телекейде жарлу. Онын үренчиги Александр Поликарпович Манзыров Омскта физкультура ла спорттын институтын божоткон сонгында Туулу Алтайга иштеп келип, Анчы Самтаевти бастыра телекей ичинде жарлу эдил тазыктырган. Бу ла жууктарда, чокымдап айтса, 11 августтан ала 11 сентябрьга жетире А. Манзыров Италияда болуп, олордын күрешчилерин Сеулдагы телекейлик Олимпиадага белетееринде турушкан.

Мадий Каланаков жетенинчи жылдарда Туулу Алтай ичле жорыктап, жаан улуска туштап, олорло куучындажып, алтай күрештин көп бүдүмдерин ченеп көргөн. Онон жангы ээжилер тургускан. Олор бойынын ойинде «Алтайдын Чолмоны» газет ажыра жарлалган, онон тангынан бичик болуп, кепке базылып чыккан эди. Тургуза бйдө ол ээжилердин көбизи жангыртылган. Онын учун бичикти жангыртып, жангыдан чыгарар ой жедип келди ошкош деп бодойдым.

Алтай албатыда күрештин кандый бүдүмдери болгон? Горно-Алтайсктагы научный шинжү өткүрер институттын научный ишчизи Василий Петрович Ойношев, анайда ок жаан жашту бир кезек улус алтай күрештин төрт бүдүми керегинде айдадылар. Ол кандый бүдүмдер?

Баштапкызы — теге күреш, экинчизи — ачий эмезе арчий күреш, үчинчизи — кабыра тудуш ла төрттинчизи — тизе күреш. Мадий Каланаков бу күрештердин ончозынан ла бир эмештен алып, ченеп, бастыра жанынан шүүп, жангы ээжилер тургускан эмтир.

Качан алтай ойиндардын баштапкы чемпионанын өткүрери керегинде табыш угуларда, алтай күрештин өскө дө бүдүмдери бар деп улус айдышкан. Же олор керегинде кем де чокымдап айдып болбоды, Эл-ойинда да өскө күрештерди кем де көргүспеди. Айса болзо, ол бүдүмдерди бис үргүлжиге жылтытып койгоныс? Бистин жаан үйелердин энчизи, бистин текши культурабыстын бир байлыгы жоголгон эмес пе? Онызы кандый ачымчылу!

Эл-ойын болордон озо кезик улус, чокымдап айтса, Барнаулдын студенти Карыш Кергилов «Алтайдын Чолмоны» газет ажыра алтай күреш керегинде мынайда бичиген: «...Онын ээжилери классика күрештийиле түней. Ненин учун? Өткөн жылда Турачакта болгон областной олимпиадада ээжилер айынча коркышту жаан блааш-тартыштар болгон. Эки уул, бирүзи самбист, экинчизи классик, кебисте

арай ла согушкылабаган. Ненин учун дезе, классика күрештин ээжилери чилеп, алтай күреште эжерин тизендиришке көчүрүп ийген күрешчиге 1 балл берилип жат.

Мында тизендириш алтай күреште не керек деп сураар күүним бар. Бистин күрешчилерибис анайда тудушкан ба? Кандый баллдар? Айса болзо, жаңыс эжеринин жардын кебиске жапшыра баскан күрешчиге жеңүни берзе, торт болор. Блааш та болбос. Эмезе жардын кебиске тийгизе чачкан эп-сүме учун 2 балл берер керек...».

Карыш Кергиловтын бу шүүлтелери бир жанынан чын. «Партер», «балл» деп сөстөр алдында болбогон. Же экинчи жанынан көрзө, жүрүм жаңыс жерде турбай жат. Онын учун күреште кандый да кубулталарды эдер керек, эмдиги ойго келиштире. Айса болзо, «партер», «балл» деп сөстөрдү алтай сөстөрлө солыыр керек. Учурү артып калзын, же олор алтайлап айдылзын.

Алтай күрешке база бир жагырту кожор керек деп, Жолодогы байрамнан озо журналист Таукен Яйтынов бичиген. Азыйда күрешчилерди күрежер жерге көжөгөнүн ары жанына жагырып экелетени жаңыгу болгонун бис ончобыс — жаан улустын эске алынганынан, чөрчөктөрдүн билерис. Нөкөр Яйтынов Чуйдын баатыры Бадманын күрешкени керегинде элбеде бичиген. Шак оны аяруга алып, баштанкай группа алтай күрештин ээжизин жагырткан. Жолодогы маргаандарда күрешчилерди күрежетен кебиске көжөгө ажыра жагырып экелгендер. Бу күрешке муркүттин бијезин кожорү керегинде шүүлтелер болгон. Тува күреште муркүттин бијези сүреен жараш көрүлет. Андый бије азыйда бистин талада ончо албатыларда болгон деп айдыжат. Же ол шүүлте баштанкай группада элбеде шүүжилбеген. Оны күрешке кошконы, мен бодозом, бистин күрешти тын ла байытпас.

Күрешчилер Жолодогы кебиске алтай кеп-кийимдү чыккандар. Бу жанынан Карыш Кергилов мынайда бичийт: ...«Күрешчилерди курга жетире жыланаш чыгарза, жакшы деп сананып турум. Кееркедип эткен кеп-чамчаны тегин жерге не ырттар. Чыт ла эдип калган уулдардын балтырлары жылыжып быжырайышканын көрөргө жараш эмес пе! Ол ло А. Ечесев курга жетире жыланаш турза, көрөргө кандый жакшы! Чек ле кай чөрчөктөн чыгып келген алтай баатыр...».

Мынан озо алтай күрешке баатырлар Карыштын айтканын чыгып туратандар. Же оны көп улус жаратпай, алтай кийимдү чыгар керек деп шүүлте айткандар. Алтай кийимдү чыгып күрешкени артык деп бодойдым. Мадий Каланаковло бу жанынан куучындажарыста, ол Жолодогы маргаанда чамчанын ла ырткан күрешчи көрбөдим деп айткан.

Күреш керегинде айдып турала, онын чемпиондорунун адын канайып адабас. Олордын ады-жолы мындый: (бойло-рынын бескелери аайынча) Виктор Токтомысов (Кан-Оозы),

Карыш Кергилов (Барнаул), Евгений Чильчинов (Улаган), Аргымак Ечешев (Кан-Оозы), Евгений Чичинов (Көш-Агаш), Евгений Попов (Шабалин).

Калганчы күнде күрешчилер эн артык күрешчинин адын ададары учун тартышкандар. Мында күүнзеген ле кижн туржар аргалу болгон. Же спортчылардан өскө улус бу «абсолютный-эн» деп адалып турган маргаанда турушпады. Чын, тегин ле кижн ончо эп-сүмелерге үренип алган спортчыла канайып тартыжар. Онын учун келер ойында, айса болзо, бу бүдүмге спортчыларды кийдирбес керек. Же оны сананып, шүүп көрөр керек.

АЛБАТЫГА ЖАРАГАН ОЙЫН

Алтай ойындардын бистин өйгө жеткенинин экинчи бүдүми — ол шатра ойын. Эл-ойында төртөннөн ажыра кижн спорттын бу бүдүмиле маргышкандар. Мында эн ле тын шатрачылар Кан-Оозы аймактан болгон. Олордын тоозында РСФСР-дын спортынын мастерлери, Сибирь ле Ыраак Күнчыгыш тергезинин чемпиондоры болгон Агчы Модоров ло Зульфия Шадеева ойногондор. Анайда ок мында Курайдын тагынан командазы классика күрештин мастерлери Эзен ле Николай Белеековторго баштадып, текши экинчи жерге чыккандар.

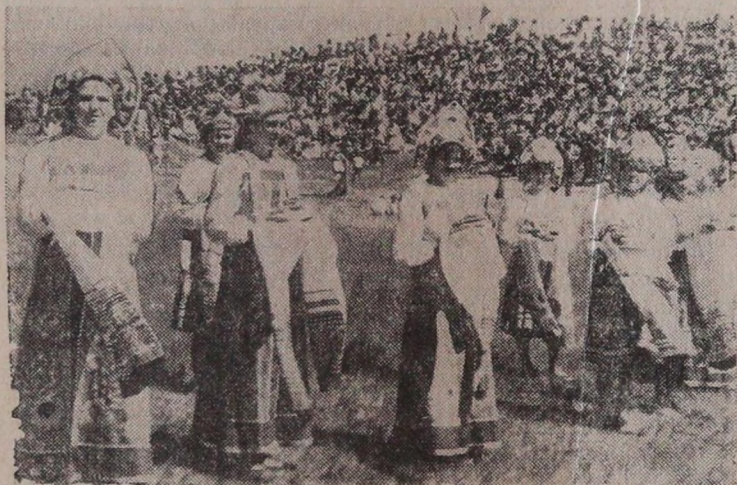
Эл-ойыннан көргөндө, шатра Туулу Алтай ичинде тын тазылданган. Кажы ла аймактын командазында јакшы ойынду спортчылар көп болды. Јолодогы Эл-ойыннан озо кандый куучындар, кандый блааш-тартыштар болгон эди? Кезик улус бу ээжилерле ойнобозын деп кандый буудагын јетиргенин кемјирге күч!

Блааш-тартыштар ненин учун болгонын јартаарга бир эмеш кайра бурылактар. Чокымдап айтса, шатранын өзүминин историязын коскорып көрөли.

Бу ойын эмдиге јетире бар, чек ундылып јылыбеганы учун бис эн ле озо научный ишчи Савелий Яковлевич Пахавке јаан быйанысты айдар учурлу. Бу кижн беженинчи јылдарда Туулу Алтай ичнле јорыктап јүреле, Көш-Агаш аймакта бир турлуга конуп јадарда, андагы малчылар ого шатра деп ойын көргүскендер. Онын ла кийнинен Савелий Яковлевич бу ойынла јилбиркеп, онын ээжилерин чокымдаарга јүстер тоолу улуска јолыгып, куучындашкан. Олордын тоозынан нөкөр Пахавев Көш-Агаш аймакта XXI партсъездтин адыла адалган колхозто Балтырганду деп өзөктө јадып турган Таханов Сурды ла Белтирден — Никита Иванович Параевти темдектейт. Шак ла бу карганактардын шылтузында ол шатранын ойноор ээжилерин орныктырган. Ол ок өйлөрдө Горно-Алтайскта научный шинжү өткүрер

институттын ишчизи Павел Егорович Тадьев шатра ойын-
нын өскө ээжилери керегинде шинжү өткүрип бичиген.

Олордын жартаган ээжилери эмди бис ойноп турганыс-
тан эмеш аңыланып јат. Ол ээжилер аайынча шатранын

Орус албатынын жаңыла айылчыларды тусту калашла, алтай
албатынын жаңыла кур курчаарыла уткыганы Эл-ойынды байыткан.

чийүлөр тарткан доскозында эки баатыр 24 жуучылла тартыжат. Бис бу ээжилер аайынча база ойноп көргөнис, онын аайын ченегенис. Ол ло бойынча ойнозо, оны спорт бүдүмдү деп айдарга арай келишпес деген шүүлтеге келгенис. Шак онын да учун ол бежен — алтан жылдарда өзүм алынып болбогон ошкош.

Јетенинчи жылдарда шатра јангы өзүм алынган. Онын ээжилерин эмдиги ойгө келиштире эн ле озо Шабалин аймакта Каспа јурттын јииди, эмди поэт Борис Самыков кубултып, јурттын улудыла ойноп баштаган. Ол эки баатырды ла 24 жуучылды эки башка теп-тегнен үлеп, эки кижии ойноор эдил јазаган.

Онон ары шатранын өзүми калганчы ойгө јетире Виленин Леонидович Таушкановло колбулу боло берген. «Туку кичинек тужымда бу ойынды Павел Васильевич Кучияктын уулдарыла ойноп туратам» — деп, ол айдат. Онон јүрүмин черүчилге учурлап, майор нерелү амыралтага чыккан. Туулу Алтайга келип, ол алтай ойынды бастыра јанынан шиндеп, бийик кемине јетирген деп айтсабыс, бир де јастыра болбос. Керек дезе, шатра ойынла Бурят јеринин, Хакасиянын, Туванын спортчылары јилбиркеп баштагандар. Анайып, 1983 жылда алтай шатрала Сибирь ле Ыраак Күнчыгыш тергеенин баштапкы чемпионаты өткүрилген. Ол ойын Туулу Алтай ичиле элбеде таркай берген.

Је Виленин Леонидович шатраны онон ары јарандырат, јангыртарга амадап, ол ок 1983 жылда шатранын доскозына шахматтын фигураларын тургузып баштаган. Шатранын төзөлгөзи, онын ээжилери албатынын ойынына бир де эмеш түней эмес болуп кубулган. Шак онын да учун көп улус бу ойынды ойнобой токтой бергендер. Шатранын «кара» ойи башталган.

Областын шатрачылары озо баштап, онын јангыртуларын ондоорго, айса болзо, јакшы ойын болор бо деп шиндегендер, ойноп ченегендер. Је онын једикпестери иле боло берген. Анайдарда, тын шатрачылар шатранын «адазына» удурлажып, ого бу керектин јарабазы, једикпестү болгону керегинде көп катап айткандар. Је Виленин Таушканов кемди де укпаган. Ого үзеери Бурятиянын эн артык шатрачыларын төс федерациянын членинең албанла чыгарып, оларды тын ачындырган. Ого удурлашкан ла улусты ол өштөп, јаантайын истежип турар боло берген. Ол тушта Бурятияда, керек дезе, шахматчылардын ла шашисттердин школында алтай шатранын бөлүги ачылып калган болгон. Онын ла кийинен ол бөлүк иштебей барган. Ого бис канайып ачынбайтаныс?!

Јолодогы Эл-ойыннан озо В. Л. Таушканов шатраны эски ээжилерле ойнобос, анайда ойноорго бероезим деп көп «јүгүрген». Комыдалдарды Москвага јетире бичиген. Је партиянын обкомы керектин аайын шиндеп, Эл-ойында шатра-

2 Заказ 4334

Горно-Алтайская
областная библиотека
им. М. И. Калинина

17

ны кандый ээжилерле ойноорго турганыгар — бойыгарда деп, баштанкай группанын члендерин жөмөгөн. Шак онын шылтузында Эл-ойында шатра бойынын экинчи жүрүмин баштаган. Онын эмдиги жүрүми өчпөс деп бүдөдөс. Ненин учун десе, ол албатыга жарган.

БОЙЫНЫН ОК-ЖААЗЫЛА

Ок-жаачылдардын маргааны Эл-ойынга келген көп улусту жилбиркетти. Алтай кеп-кийимин кийген мерген баатырлар жааларын тазырада тартып, ыраакта турган тийинди, ошон ары койонды ла арт-учында эликтин антара адып турганын көрөгө кандый сүүнчилү ле жилбүлү! Калак, бу андар тирүү бойы эмес. Олор фанерадан жазалган. Ого үзеери ончо ок-жаачылар бойлорынын жазаган жааларыла, согоондорыла аткандар. Мында кандый жаалар жок болгон деп айдар! Жерлик кучалардын мүүзинен де, кышкыда жарыжар чаналардан да, тегин агаштан да эдилген жааларды көрүп, бис, баштанкай группанын члендери, тын сүүнгенис. Сүүнерис те жолду болгон.

Ненин учун десе, Эл-ойынга, онын программазына ок-жааны кийдирер бе, жок по? — деп шүүжү болуп турарда, спорт ок-жааларды кайдан алар деп сурак тура берген. Ок-жаалар городтогы сок жагыс секцияга да жедишпей турган.

Бистин областьта бу спорт 1977 жылдан ала башталган. Же ол элбеде өзүм алынып болбоды. Онын шылтактары башка-башка. Эң ле жаан шылтагы — ол спорт ок-жаалар, жакшы согоондор жедишпей турганынан болды ошкош. Оныла коштой, ол спортчыларды бойынын ойинде текши жанынан жөмбөгөндөр.

— Өзүм алынбаган кийинде оны баштапкы чемпионатка канайып кийдиретен? — деп, сурактар да болгон. Анайдарда, бис бу спортты чек ундып койорыс па? Ок-жаала алтайлардын чечени, мергени керегинде кеп-куучындарда, чөрчөктөрдө айдылганын канайып ундырыс.

Шак оны ажаруга алып, чемпионатты белетеер группанын члендери керектин аайына мынайда чыгар деп шүүлте эткендер. Баштапкы чемпионатта спортчылар спорт ок-жааларла, согоондорло тузаланбас учурлу. Кажы ла кижжи бойы жазаган ок-жааларла, согоондорло маргыжар. Тагмаларды 30 метрден ыратпас. Спорт ок-жааларла 90 метрге жетире адып жат ине. Бойы эткен ок-жаалар анча кире ыраакка согоонды канайып учурар?

Анайдарда, баштанкай группа чын шүүлтеге келгенин жүрүм көргүсти. Чокымдаза, Эл-ойында ончо спортчылар бойлоры эткен ок-жааларла атканын ончо улус жилбиркеп көргөн. Эң ле жараш ок-жааны Ондой аймакта Күпчегендеги

школдын үредүчизи Владимир Моносов жазаган деп айдар керек. Онын јерлик текениң мўзиненг јазаган ок-јаазы ээлгир, бўдүми јараш болгоныла ағыланган.

Је бу ок-јаага ол тушта В. Моносов јакшы темикпеген ошкош. Ол јенүчилдердин тоозына кожубады. Келер маргаандарда бу јиит кижн бойын ус та, чечен болгоны да јанынан көргүзер деп иженер керек. Мында Эл-ойыннын эезининг устарынын командазы тың ағыланган. Олор Горно-Алтайск городтын ченемелдү ок-јаачыларын командала озолой бергендер. Таңынан текши јенүни Горно-Алтайсктын ишмекчизи Валерий Туденев ле Јолонын келини Нина Јамангулова алдылар.

Маргаанның үчинчи күнинде күүнзеген улус ок-јаала адыштарда турушкандар. Мында бойынын да эткен ок-јаалары, спорт бўдүмдүзи де јарадылган. Айса болзо, онызы јастыра болды эмеш пе, спорт јааларды јаратпас керек болгон. Ненин учун андый шүүлтеге келгенис? Бу адыштарда јирме үч ле кижн турушкан. Бойы эткен ок-јаалу улустын көбизи бу адыштарда турушпаган. Олор кемзинген де, онон спорт ок-јааларла канайып тартыжар деп чочыган да ошкош. Ол јанынан бис спорттын национальнй бўдүмдери аайынча федерацияда шүүжерис. Анда ончо улустын шүүлтелери көрүлер. Бу маргаанда калганчы күнде изүү ле курч тартыжуда јаркынду јенүни Горно-Алтайсктын спортчызы Василий Ойношев алды.

Ок-јаала маргаандар өдөр тушта, ончо спортчылар јуулыжып, бойынын областной федерациязын туткандар. Онын председателине бу Эл-ойыннын эн артык адучызы, Горно-Алтайсктагы типографиянын ишмекчизи Валерий Туденев тудулган.

МАН БАЖЫНАН...

Алтай ойындардын тоозында атла колбулу маргаандарды эн ле јилбүлү, тың јүрексирештү деп айтсабыс, јастырбазыс. Алтай албатынын бастыра јүрүми туку озо чактардан бери атла колбулу ине. Қандый да јаан байрам, той-јыргал атту јарыжары јогынан болбойтон деп, каргандарыс айдыжат.

Тургуза өйдө бис бу керекти ундыырга јууктажа бергенис. 1980 јылда Туулу Алтайдын кичү олимпиадалары баштала берерде, атла јарыжары орныктырылганына бис канайда тың сүүнген эдибис. Је ол маргаандарда јаңыс ла ат јарыш болгон. Алтай албатынын јүрүминде атту јарыжары јаан да јерде турган болзо, је атла колбулу өскө дө бўдүм маргаандар база болгон. Темдектезе, ат чармадаары. Алдында атты бажына, колдорына, будына кийдире чармадайтандар. Онон эмдиктерди үредетени кайда?

Эң артык шатрачы
Зульфия Шадеева
(Қан-Оозынан).

Эң артык шоорчы
Кызанов Ока Байкалович

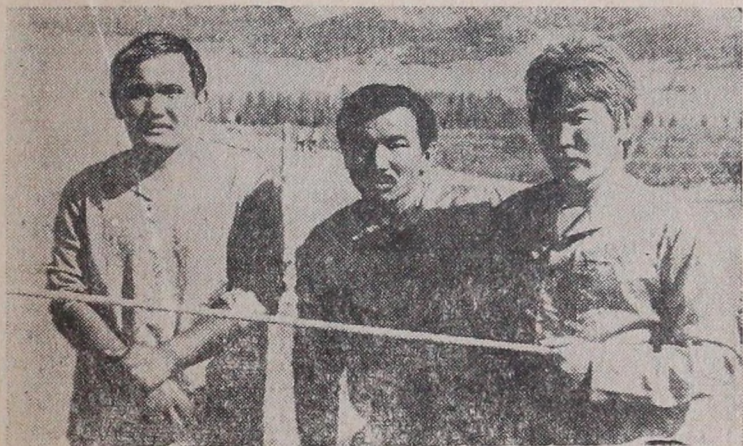

Эң артык чураначы
Иван Васильевич Грибанов
(Шабалин аймақтан).

Эл-ойында эрчимдү турушқан
Клешева Шыңга эжебис
(Қырлықтан)

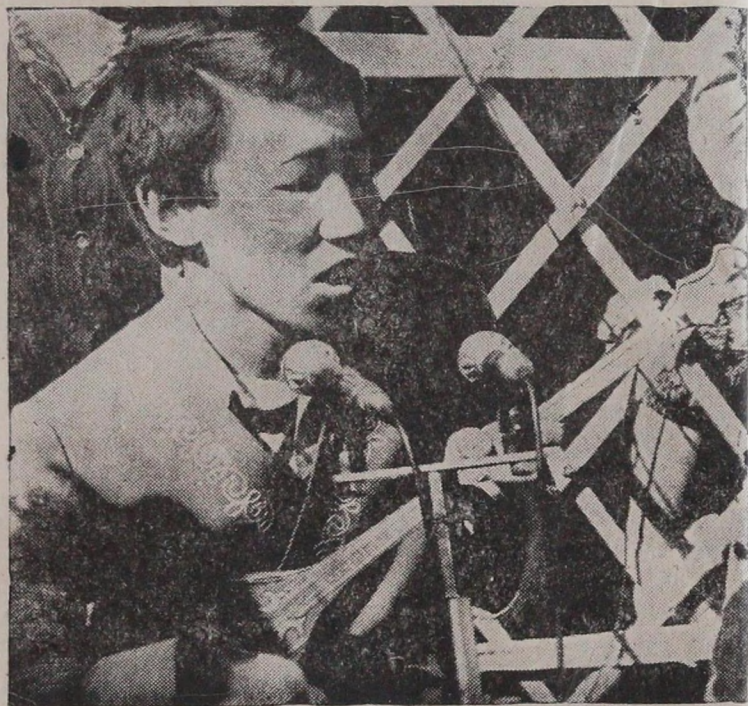

Эг артык эмдикчилдер. Жолодогы совхозтыг баатырлары
Валерий Кармышев, Олег Кудачин, Маңкыр Албанов.

Эл-ойыннын эрчимдү туружаачызы Любовь Бадыеевна Барбачакова
кайчылардын маргаанында.

Эң артык топшуурчы **Евгений Абраимов** Барнаулдыг «Танг Чолмон» ансамблиниг ойынчызы.

Чын, алдында эмдик үредери аайынча маргышпайтандар. Ол маргаан эмес, уур-күч иш болгон. Же былтыр жайгыда бистинг областьта Латвиянын литературазынын Күндери өдөрдө, латыш айылчыларга Жолонун кезерлери эмдик үредер маргаанды көргүскендер. Оны көргөн улус бу маргаанды элбеде өткүрер керек деп шүүлте айткандар. Оны аяруга алып, баштапкы Эл-ойынга эмдик үредишти кийдирер керек деп баштапкы группа шүүлтени жараткан. Ол тушта бу жеткерлү керек эмес пе? — деп, көп улус аланзыгандар.

Ол керегинде мен Жолодогы журтисполкомнын ол туштагы председатели Сергей Тимурович Пекпеевтен серемжилү сураарымда, ол меге мындый каруу жандырган эди:

— Испанияда — тореадор, Америкада — родео жеткерлү эмес пе? Ыраак не барар, күреш база жеткерлү, боксты алыгар — мында улус жажына кенек болуп калат. Эмдик ат

Эл-ойында эң көп медальдарды күрешчи, аткыр, шатрачы, эмдикчил, комусчы, кожончы **Карыш Кергилов** (Барнаулдын студенттеринин командасынын башкараачызы) алган.

үредеринде тыг ла жеткер жок. Ого үзеери эмдик атты көрөөчилер үредер эмес, белетеништү спортчылар минер...

Жолду сөстөр. Мында жеткер болор деп чочырга жарабас. Онызы чын болгонун Жолодогы маргаандар көргүсти. Эмдик үредерге белетенгендердин, күүнзегендердин тоозы сүреен көп болды. Кажы ла аймак эки-үч командадан тургускан. Анайып, 16 команда жуулган. Уулдардын эпчилини, чыйрагын көрүп, ончо улус кайкаган. Эмдик аттарды көп командалар 4—8 минуттын туркунына ээртеп минип аладылар. Жолонун эмдикчилери Валерий Қармышев, Манкыр Албанов, Олег Кудачин эмдикле төрт минут төрт секунд урушкандар. Олор бу өйдик туркунына, озо баштап, көп эмдиктердин ортозынан бойындыын табып, чармадап, чеденнен чыгарала, ээртеп минеле, бир минуттын туркунына жыгылбай туйладып, баштапкы жерге чыга бергендер.

Ончо улуска аттын эстафетазы жараган. Оны өткүрер деген шүүлтени эки жыл кайра Улаганнын кижизи Сергей Та-

Эң артык күрешчи Максим Ильдин (Кан-Оозынан).

дыкин «Алтайдын Чолмоны» газет ажыра айткан. Ол шүүл-те жүрүмгө киргенин көрүп, Сергей Тадыкин тын сүүнгөн болор. Өскө дө улус бу маргаанда оны мактадылар. Оныла коштой, бойларынын шүүлтелерин база айткандар. Олор мындый. Жолодо өткөн маргааннын ээжилери аайынча эстафетада баштапкы кижин баштапкы маңда атты ээртеген бойынча минип, онон бир эмеш мантадала, жерде жаткан камчыны ала койот. Онон бир круг өдүп, камчыны ла ол ло атты экинчи кижиге табыштырат. Ол бойынын кругунда чакыны чармадайт. Үчинчи кижин адына жерде жаткан арчымакты алып, арта салала, байгага жетире једип, адынын ээрин алып јат.

Көп улустын шүүлтезиле болзо, эстафетанын кажы ла кижизин атты ээртеп, камчыны алар, онон чакыны чармадаар, учунда арчымакты артып, байгага келеле, камчыны экинчи кижиге берер. Бойынын адыла бу буудактарды ончозын ол таңынан өдөр. Анайда ок үчинчи кижин. Анайып, кажы ла бөлүкте кажы ла кижин бойынын чыйрагын, эпчили, бөкөзин, мергенин көргүзөр. Байла, экинчи Эл-ойында шак бу шүүлтени ээжилерге кийдирип койорыс.

Аттын маргаандары көп улуска јараган. Кезик аймактар-

дын улузы айылдарына жанып, бу маргаандарды бойларынын сыйындарында, байрамдарында тузалангандар. Темдектезе, Барагаштагы совхоз жаскы иштери божогонына учурлалган байрамын база «Эл-ойын» деп адап алган. Олордын байрамы быжыл Жолонун кийнинен экинчи неделеле Беш-Өзөк журтта өткөн. Бу ойын жаан байрам кептү болды. Мында анчада ла эмдик үредиш сүреен жылбүлү өтті. Айла, Барагаштагы совхозто бу керекти жиит кижиде, мындагы комсомол организациянын качызы Аргымак Какпаков баштап турганы жаан учурлу деп бодойдым. Бу керекти улалтар улус бар, онызы сүүнчилү!

Анайда Эл-ойыннын там элбегенин база бир темдек керелейт. Кан-Оозы аймакта Көзүл журттын улузы бойынын жааны стадионын база «Эл-ойын» деп адап алгандар.

КЕМ КУЧТУ?

Алтай улус бойынын эн ле күчтү баатырларынын адын ундыбай, туку азыдан бери үйеден үйеге жетирип келген. Кажы ла жерге барзан, кайда ла бойынын көдүрге тажы бар. Олор оны эмдиге жетире жиит үйелерге айдып, көдүрип жү-

Көдүрге ташты Жолонун баатырларынын бирүзи
Жолдош Байтынов көдүрет.

Бир жашту Махалин Эдик Эл-ойынга Көксуу-Оозы аймакта Корумду журттан келген. Ол бойынын көдүргезин жаңдап койды...

редилер. Көш-Агашта, Кан-Оозында, Беш ичинде, Жолодо көдүрге таштар албатынын байлу жерлери болуп калган.

Темдектезе, Беш-Өзөктин жанында көдүрге ташты мында жаткан ончо улус жакшы билер. Ол төңөштин үстүндө тургузылган. Онын төңөжи де чирип барадыры. Же ого жетире жолычак такталып калган. Көдүрге таштын жанында оогош таштарды бакчалап салгандар. Бого жаңы алышкан улус келип, бойлорынын тажын салып койодылар. Олор мында тегин ле ташты байлап, жаңдап турган эмес, олор мынан бойынын төрөл жеринин историязын көрүп, жаандарын тооп, бойынын жериле оморкогонун көргүзип турган ине. Ол жакшынак жаңжыгу деп бодойдым.

Шак онын да учун Жолодогы маргаандарда көдүрге таштардын жанынан улус үч күннин туркунына бир де айрылбаган. Баштапкы күнде көдүрге ташла маргаандар болбогон до болзо, мында бойынын ийде-күчин кажы ла кижиченеерге албаданган, бистин алдындагы баатырларла тендежерге күүнзеген.

Баштапкы группада көдүрге ташла маргаандардын аайын белетеген ле азыйдазын ойгортып келген кижиче деп, научный ишчи Василий Петрович Ойношевити темдектеер керек. Ол бу жанынан жаан иштер өткүргөн эмтир. Көп карган улустын куучынын бичип алган, азыйда чыккан бичиктерде не бичилгенин жартап койгон кижиче эмтир. Онын учун көдүрге

таш ла ат маргаандардын ээжилерин тургузарында јиит ученый бойынын јаан јөмөлтөзин јетирген.

Јолодогы Эл-ойында көдүрге ташка јербойынын улузы јаан ајару эткени билдирет. Мында јааныла кандый таштар јок деп айдар. Келер ойындарда бу бүдүм оног байыган ла элбеер болор деп ончо улус иженет.

КӨРГУЗУЛУ ОЙЫНДАР

Эл-ойыннын программазына көргүзүлү маргаандар элбеде киретен болгон. Маргаандардын программазы тапчы болгонунан улам көп бүдүмдер кирбей калды. Көргүзүлү программанын амадузы кандый болгон? Мында ундылып бараткан ойындар, тартыжулар кирер керек. Олордын ончо улуска јараганы келер ойындардын ээжилерине кирер учурлу.

Эл-ойында кандый бүдүмдер көргүзилди? Эң ле озо камчыны алалы. Јаан улус камчыла кандый ла маргаандар бар болгоны керегинде айдыжат. Је камчыла маргаанды Шабалин аймакта Шыргайтыдагы совхозтын койчызы Николай Абаков эң ле озо баштаган деп айдар керек. Шак онын шүүлтезиле бу маргаан Шыргайтыда табылган эмтир. Ол оног боочылар ажып, Эл-ойынга једип, анда көргүзилген. Бу маргаан улуска тын јараган. Керек дезе Қайрылыктын баатыры Шыргайтынын устарын артыктап ийген. Ол јерде тургузылган 12 шагайакты бирден антара согуп, бу керекти 23 ле секундтын туркунына бүдүрүп салган.

Тонжондордын маргааны улуска база солун болды. Оны редакциянын ишчизи Борис Кортин тапкан. Алдында тонжон улус анайда маргаандажатан деп, ол јаан улустан уккан. Онын ээжизи де чүмдү эмес. Бир кижии экинчизин јүктенип, өскө эки кижиле кыр өрө јарыжып јүгүрер.

Јолодо бис улустан кажык ойынды, тебекти, лаптаны көргүзерин сакуганыс. Је оны билер улус бу бүдүмдерди келер Эл-ойынга јетире јажытта тударга сананган ошкош.

АДАКЫ СӨС

Баштапкы Эл-ойын Јоло јуртта эмес, өскө јерде өткөн болзо, бу байрам мындый јакшы болор эди бе? Бир канча өй өткөн кийниненг бу суракты бойымга берип, байла, андый јакшы өтпөс эди деп, бойыма ла каруу јандырадым. Чын, Јолодо байрам өткүргедий сүреен эптү јер талдалган. Мында ончо ло немени ар-бүткен албатынын байрамына келиштире өнөтийин јазап салгандый. Је оны билгир талдабаган, келиштире јазабатан болзо, керек андый болор эди бе.

Онын учун баштапкы быйанду сѳстѳрди улуска, чокымдап айтса, аймакисполкомнын председателинин заместители В. К. Паянтиновага, Жолодогы совхозтын директоры С. С. Тузачиновко, парткомнын качызы Н. В. Ямановко, журтисполкомнын председатели С. Т. Пекпеевке, Эл-ойыннын кѳргүзүлү театрлык программазынын режиссеры Н. Н. Шумаровко, Жоло журттын ла бастыра аймактын улузына айдар керек деп бодойдым. Бу ончо улустын жүрегинин жылузы Эл-ойынга салынбаган болзо, бис ончобыс андый жаркынду байрамды кѳрбѳс тѳ эдибис.

Бого, Жолого, байрам тушта жуулган кѳп улустын шүүлтезиле, бу ойынды келер ѳйдѳ аймактардын тѳс жерлерине апарбай, совхозтор, колхозтор жанына жуукташтырар керек. Келер Эл-ойынды 1990 жылда Беш ичинин улузы ѳткүрерге белен болгондорун айдыжат. Ол шүүлтени Шабалиннин жаандары ажарулу угар эмес пе? Эл-ойын мынан ары жанжыгу боло берзин деп күүнзегендерге бойымнын үнимди кожодым.

Эл-ойыннын баштапкы алтамдары шак анайда ѳтти. Жолодогы бу байрамнын божогонынан бери там ла удаган сайын, бис кандый жаан учурлу керек эткенис там иле-жарт кѳрүнет. Онын учун алтай албатынын мындый байрамын баштагандардын тоозында болгонус бисти оморкодот ло сүүндирет.

Сандыр Сельбиков,

спорттын национальный бүдүмдеринин
областьтагы федерациязынын жааны

КѳРѳЧИЛЕРДИН ШУЎЛТЕЗИ

Туулу Алтайдын албатызынын быжыл жайгыда Жоло журтта ѳткѳн Эл-ойындары керегинде бойымнын шүүлтелеримди айдарга турум.

Мен бу ойындарга кѳрѳчи эмес, туружаачы болуп баргам, онын учун кезик немелерди кѳрбѳй калгам. Же ондый да болзо, кѳскѳ илингенин айдайын.

«Белетеништү ѳйдѳ ойындар кандый кеминде ѳткѳй не? Олордын келер ѳйдѳги салымы кандый болгой не?» — деген санаалар, байла, кажы ла кижиде болгон. Же эмди Эл-ойындар жакшы, бийик кеминде ѳтти деп, бир де аланзыбай айдар арга бар деп бодойдым. Уч кўнге Жолого ондый кѳп улус жуулганы, ойындар кѳрѳчилерди сўрекей жилбиркеткенин кереледи деп айдарга жараар.

Элден озо албатынын байрамын ѳткүрген жер жарады. Жуулган улус журттан ыраакта Алтайдын кеенин, жаражын база катап сескен. Бу жанжыгуны келер ѳйдѳ база улалтар

керек. Ойындарда бөкбозин, эпчил-чыйрагын («көдүрге таш», күрөш), колынын тыгын, көзинин курчын (ок-жаа), санаа-сүмөлүзүн (шатра), малдан айабазын, окпырын (эмдик үредиш, ман жарыш) көргүскөн маргаандар болгон. Олордо турушкан жниттер алтай албатынын сүүгөн баатырлары — Шуны, Карчага, Ирбизектинг ле онын таайы Ббөрөгбштинг угы-төзи үзүлбегенин көргүскөн. Бир уунда ал-камык улус табышкактап кожондоп, кайлап, топшуур, комыс, икили ойногонун жагыс ла Эл-ойындарда көрбөр аргалу болдыс. Башка-башка бүдүмдерлү айылдардын ичинде тургузылган озогы кеп-кийимдер, ээр-куйушкандар, аш-курсактар, тудунар-кабынар не-немелер кандый солун көрүнгөн. Олор мени, бежен жашка једип бараткан кижини, јилбиркедерде, јаш үйеге оног солун, оног кайкамчылу көрүнгөн болор.

Келер өйдө Эл-ойындардын маргаандарынын тоозын тыг көптөтпөгөдий. Јаан ла болзо, бир 2—3 бүдүмди кожорго јараар. Темдектезе, кырлу мылтыкла тагма адарын. Бистин јердин јаан улузынын айдыжыла болзо, эр улус алдында кырлу мылтыкла камылдылап (мылтыкты түргөн октоор эп-сүмеле) тагма адары јанынан маргыжып туратан. Бир аткыр кижн, экинчизи чадыр айылды эбиреде јүгүргенче, мылтыктаг тагманы үч катап тийгизе адып ијетен дежер. Мен бу бүдүм керегинде белетеништү өйдө бичирге санангам, је кырлу мылтыктар, онын ок-таарызы, катушкагы табыдбас болор деп бодойло, бичибегем. Јолодо XXIV партсөзд колхоз экелип тургускан көргүзүлү айылда кырлу мылтык, катушкак (ок-таары кемјип салатан јазал) турганын көргөм. Јагыс ла милициянын ишчилери кырлу мылтыктарды тудунарга јарабас деп айрып алатаны бар. Бистин озогызын ойгозор, эскидезин эзедер деген амадулу өйдө ол ас-мас аркан кырлу мылтыктарды көрүп јүргөдий эдип јоп берип салза кайдар?

Туулу Алтайдын кичү олимпиада ойындары ла Эл-ойындар јыл ажыра өткүрилерн јарлалган. Айдарда, мен сананзам, аттарла колбулу маргаандарды, алтай күрешти, ок-жаала тагма адарын жагыс ла Эл-ойындарда өткүрер керек.

А. Анчин.

Шабалин аймакта Беш-Өзөк јурттаг

* * *

Улуска Н. Шумаровтын «Маадай-Кара» деп чөрчөк аайынча тургускан спектакли сүреен јаралы. Сананып көрзө, чын ла неме ошкош. Талдап тургускан јери де сүрекей эптү, микрофон ажыра айдып турган үнди уксан, торт ло куйка-бажын јымыраар, анчада ла кайлаганын уксагар. Јазап сананып турза, бистин озогы улустын сөстөри кандый теген ле учурлу! Бу тургузылган ойынды жагыс ла мен эмес,

төстөктинг бажында отурган улус ончозы кайкаган. Кара-Кула албатыны олжолоп апарып жат. Угуп отурзам, жанымда кижы мыжылдап турды, көрзөм, жаан жашту эки карган ыйлагылап турган эмтир.

Бу ойындар адалардын адазы, энелердин энези туштагы ойындар ине. Мен оогош тушта ондый ойындарды база көрүп жүрөтөм. Атла жарышты, күрешти, үзе-согуш ойынды, сырга жажырышты, тебек тееп, кажыктап, бөрү ле кой болуп, боор сокты эки сабарынын ортозына салала, ооско кийдире согуп, оозыла тудуп туратан ойындарды көрүп туратам. Онон до өскө ойындар бар эмей.

Бу 1988 жылда өткөн Эл-ойындарда турушкан улустыг кийген кийимининг жаражын! Албаты амыр-энчү жадарда, мындый ойындар өткүрүп турганы не аайлу оморкодулу. Бу ойындарды бийик кеминде өтти деп айдарга жараар. Баштапкы ойын, мен бодозом, ол алтай ойындарды теренжиде шиндеп, оморды онон ары улалтатан болзо, жакшы болор деп сананып турум. Албатынын кийген кийимин, аш-курсагын билгени оморго тузалу болор эди.

Менин жанымда орус та улус болгон. Омор база сүреен кайкашты. «Алтай албатыда мындый жараш ойындар бар деп качан да билбегенис, кийген кийими, аш-курсагы не аайлу жараш ла амтанду» — деп айдышты. 1990 жылда ойындар катап болоры кандый жакшы. Ол тушта бу ойындар мынан артык өдөр деп бүдөдим. Газетте Г. Ядогаев мынайда бичийт: «Тусту калаш экелгени жарабас». Мен бодозом, карын да жакшы, күндүлеген улуска быйан айдар күүним бар. Тусту калашла жанис та орус албаты күндүлеер эмес, аш-тус — ол жаан аш ине.

А ол бир кийис айылдар кандый жараш, бистинг балдарыс город жерден барган, оморго не аайлу кайкамчылу болгон деер. Онын ичиндеги албатынынг тудунган-кабынган немелери кандый сүрлү! Анчада ла Кан-Оозы, Көш-Агаш аймактардынг экелген жөөжөзин кижы сүүнип көрөр.

К. Тобоева

* * *

Кийис айылдын канаттарын, карачкызын, унуларын, эжинг эдер ле ус эдер. Туштаган ла кижы эдип болбос.

Онынг кийис жепселин жепсеерге, койдынг түгин 1—3 жылга жууп сабаар, онынг кийинде бир үч кижы кийис эдип базар учурлу. Онон эжик эдип кезеле, көктөөр керек. Сарлыктынг кылынанг кожолондор эдер эмезе бууларын жарандырып будыйла, жүзүн-башка эдип көктөөр керек. Казах айылдынг бууларын оогош станокло согуп жадылар.

Бис 23 июньда Кан-Оозы жаар фольклордынг областной байрамына тудунар-кабынар жөөжөлү эки айыл апарганыс.

Бирүзи казах албатынын айылы. Жараш ээр, куйушкан, сыр-мактар, колло эткен кебистер, кулжаларла жарандырылган кайырчактар.

Экинчи айылды алтай эмезе теленит айыл деп айдарга жараар. Онын ичиндеги јөөжөө — озодон бери тудунган эдимдер: алтай јастык, озогы ширеелү орын, кулјалу, јалаалу бөрүк, бычкак бөрүктер, топшуур, комыс, эмдиги ойноор јазалдар — баян, гитара, үй улустын кураган терезинег эткен жараш чүмдү тоны, чегедек, текпелү кайырчактар (олор темир частан кескен кулјаларла жарандырылган), аяк-казан салар шуургуулга (шкаф).

Бу байрамда туружып, бис 27 июньда Кан-Оозынан көчүп, Ондой аймактын Јоло јуртына келдибис. Бистин фольклорлык ансамбльды Эл-ойынга турушсын деп, кийис айлысла кожо арттырып салгандар. Бис, 10 кизи, бу ла бойыстын кийис айлыбыста јатканыс. Сүреен јаан быйанысты Јолодогы совхозтын директоры С. С. Тузачиновко кой бергени, күндүлөп чайлатканы учун јетиредис.

Кийинен угар болзо, Көш-Агаштын айылдары үчинчи јер алган болуптыр. Менин айдарга турганым мындый: бистен башка аймактардын экелген айылдары Киргизияда көктөп эткен белен айылдар. Бойлоры ак ийнени агтара сайбаган, көк ийнени көнкөрө сайбаган, ийне сыныгында јерди бойлоры колло көктөбөгөн улус болгоны иле билдирет. Онон колдын ижин неге де бодобос болзо, ол кееркедим искусствонун эдимдерин не керектү јуудыар? Онон өскө эдер иш табылбаган ба? Улустын эткен күчин ондобос андый жюри не керектү?

Л. Барбачакова,
Ортолык јурттын албаты театрынын режиссеры

* * *

Көрөөчилердин куучындарынан укканда, ончо улус Эл-ойынды коркышту јилбиркеп көргөндөр. Анчада ла Маадай-Кара ла Кара-Куланын јуулашканы јилбүлү болгон.

Маадай-Кара кааннын албатызы амыр јаткан өйдө јуулып, јүзүн-јүүр ойындарын ойноп, кожондорын чөйилтип турган өйдө Кара-Кула Маадай-Кара кааннын јери-јуртына јуулап кирди. Эки кааннын черүлери јуулажып баштай берген. Кара-Куланын черүлери Маадай-Кара кааннын черүлерин јенеле, талорто албатызын олјолоп, кыр ажыра апарган.

Карган-тижендери Маадай-Каранын айлына шибеелей јуулган. Мындагы албаты чур-чуманакта, кыйгы-кышкыда, көбстөринин јаштары јашкайактып, ачынып, кородоп тургылаган. Чын ла болуп јаткан немеге түней, кижинин ыйы келип, ичи ачып турар.

Маадай-Каранын кезер бүткен уулы Көгүтей-Мерген

адазынын адаанын алып, жуу-јепселин кийип, жууга атанган. Озо ло баштап, ол Кара-Кула кааннын үч кезер баатырын јенген. Онон јети башту Јелбегеннин јети бажын үзө тартты, учында Кара-Кула каанды јенген. Олјого барган албатызын ойто алтайына јандыра бурыган.

Эмди Көгүтей-Мергеннин албатызы амыр јуртай берди. Ойто ло ойын-јыргал баштала берген. Ондо кандый ойы јок деер. Бастыра албаты озогы кеен кийимдүлер, чеедектүлер, торко тондулар. Ончозы ойногылайт. Кол үзүжип, айгырла бөрү болуп, сырга јажыргылап, кажык, шатра ойногылайт. Алтайын мактаган алтай кожондор чөйилет.

Кижн көргөндө, түш јеринде немедиј. Аргымак аттын сыр мангла келип јаткан тибирти угулат. Аргымак ат керегинде чөрчөк ошкош. Мында кезер баатырлар таш көдүрөт — 180—200 килограмм.

Айылдардын ичине кирзе, ондо јөөгөн јөөжөдө не јок деп айдар. Баланын озогы агаш кабайы, булгайры кап, јүзине кулја шидеп салган озогы булгайры, јастык, јүзүн-јүүрөндү учуктар салып шидеген чеедектер, торко учук салып шидеген торко тондор, акар тон, бычкак өдүктер. Алтай кийим, түлкү бычкак бөрүктер, көжөгө, јараштыра кеелеп, шидеп салган балдардын киндери, мөнгүн үйген, куйушкан, көндүрге, озогы ээрлер, кылдан каттап эткен армакчы, чылбыр, нокто, кайыштан бөргөн үйген, нокто. Агаштын тазылынан эткен топпок, баспак, чегендү күп, сокы, тостон эткен эскин ле онон до көп озогы албатынын эдинген-кабынган јөөжөлдөри.

Айылдын ичинде озогыда алтай албатынын амтанду ашкурсагы ончозы бар: эјегей, быштак, курут, аарчылу сарп кайнаткан каймак, чеген, эт, јөргөм, көчө, јарма, кымыс, мөт. Айылдын јанында јараш кеен кийимдү келиндер Алтайын, албатызын мактап, озогы кожондор кожондогылайт.

Көш-Агаш аймактын кийис айылдарындагы кебистерин, јастыктарын көрзө, көс кылбыгар. Агаштан ойып эткен 12 айды көргөндө, сүреен јилбилү. Кан-Оозы аймактын ашкурсагы арбынду, аскан казандары амтанду, айткан сөстөри алкышту. Чайды үзүк јоктон азып, эл-јонды күндүлөп тургулады.

Эл-ойынды кеен-јараш өткүрерине јөмөлтөзин јетирген улусты айтпаска болбос. Темдектезе, Сомоев Альберттин (Јоло јурттан) агаштан эткен скульптуразын улус јилбиркеп көргөндөр. Јоло јурттан Албанова Клара бойына алтай тон, чеедек, озогы кураан бөрүк эдип, Эл-ойында јакшы турушкан, кожондор до кожондошкон. Јолонун Эл-ойындагы айлында булгайры кыпту јастыкты база Клара көктөгөн. Амьева Топ, јаан јашту кижн, айылдын ээзи эр кижн болуп ойногон. Карл Маркс колхозтон Урбанова Кичеш кийис базарына, анын тере бычкагын уужарына болушкан.

Јоло јурттын көп келиндери бойларына өнөтийин алтай

кийимдер шидеген болуптыр. Оңдойдог Мундусова З. Е. бойы чүмдеп кожондор баштаган. Городтон келген Сабашкина Екатерина бойы чегедектү, бөрүктү Эл-ойынга келип, кожондордо турушкан.

Озогы чегедектер, алтай торко чекпендер, тондор, бөрүктер кийип алгандарды көргөндө, алдындагы чачылып, жоглып бараткан алтай албатынын жараш кеен кийимдери мынан ары ойто орныктырылар деген ижемжи келет.

Оңдойдогы аймакисполкомнын председателинин заместители нөкөр Паянтинова Валентина Казакпаевнага, өскө көп улуска Эл-ойынды сүрекей жакшы белетегени, жакшы өткүргени учун жаан быйан.

Эл-ойын баштапкы катап болгон, мынан ары мынан жакшы болзын деп күүнзеп турум.

3. Ирбичина,

Горно-Алтайсктан, иштиг ветераны

* * *

Күндер де изү, тартыжулар да курч болгон, же эмди маргаандар ла ойындар түгенип, албатынын байрамы божоды. Бис, Барнаулдын студенттеринин «Танталай» деп биригүзи, бу ойындарга туружарга тын күүнзегенис. Онын учун эң ле озо жаан изү быйанысты биске болушкан, күүнисти жандыбай, кычырту бичиктер ийип, жол берген улуска айдар күүнис бар. Олор Эл-ойыннын төзөөчилеринин бирүзи Александр Альчинович Сельбиков, газеттин ишчизи Сергей Сарыевич Темеев, комсомол обкомунун баштапкы качызы Сергей Майманов, культура программанын башкараачыларынын бирүзи Ногон Шумаров ло оног до өскөлөри. Анайда ок жаан, изү быйанысты биске бойлорунун бийик, агару күүниле акча жууп, болуш эткен (100 салк.) «Искра» колхозтын специалисттерине, бу ишти баштаган баш экономист С. Б. Шинжинага айдып турубыс. Жадар жер берип, курсакла жеткилдеген бастыра улуска жаан ла изү быйаныс.

Эмди маргаандар керегинде. Бистин команданан шатра ойнойло баштапкы жерге Аржан Битешев чыкты. Бу бүдүмде оног өскө Жанна Мутина, Марат Лантыков ло Айана Котонова туруштылар.

Ок-жаала аткандар Уханов Саша, Саргадытова Валя, ок-жааларды ла согондорды эткен кижини Иртамаев Павел.

Атту эстафетада ла эмдик үредиште Марат Лантыков, Марат Попошев турушкандар. Бу бүдүмде бистин жолыста тутактар да, једикпестер де болгон, шылтагы дезе белетениш јок болгонунда. Је андый да болзо, калганчы јерде артадыс. Мында быйанысты биске ат берген Јолонун зоотехнигине ле жылкычызына айдып турубыс.

Тонжоондордын ойыны деп көргүзүлү маргаандарда Абу-

лов Валера, Уханов Саша, Ередеев Эркемен ле Эрленбаев Юра туруштылар.

Эң ле изү тартыжулар алтай күреште болгон. Мында Эрленбаев Юра, Минаков Альберт, Абулов Валера, Битешев Аржан, Кыныев Алексей тың тартышкандар. Олорго кайралдар келишпеген де болзо, је бу эрлер көрбөчилерге сүүнчи сыйлагандар.

Мен бойым күрежип, 57 килограмм бескелү күрешчилер ортодо јенүчил болуп чыктым. Анайда ок атту эстафета ла эмдик үредиште, ок-јаала адышта туруштым.

Эмди культура программа керегинде. Мында бистин Марат Поповцев кожондогон. Кыстар база кожондоор керек болгон, је ой келишпей калды. Мен комысчылардын мөрөйинде туружып, база баштапкы јер алдым. 2 июльда энирде бис Л. В. Кокышев бичиген «Көрмөс лө пастух» деп пьесаны клубтын эжигинде јуулган улуска көргүстис. Ойногон улус: Эрлик — Эрленбаев Юра (пединститут), Көрмөс — Маркитанова Власта (пединститут), Сүне — Котонова Айана (АСХИ), туристтер — Толтокова Хамида ла Чулчушева Нина (АГИК), мен — Алтайдын ээзи — Кайраканды ойнодым.

Биске Эл-ойын коркышту јарады. Оморкоп ло сүүнип туруштыс. Мынан ары ол оноң өрө өзүп, јаранар деп иженедис. Төзөмөл иштер де јакшы, јери де эптү болгон.

К. Кергилов,

Барнаулдын јиттери адынан

ЈОЛОДО ЈУРТТУ, ИРКИТ СӨӨКТҮ ҚЛАРА ДМИТРИЕВНА АЛБАНОВАНЫҢ «ЭЛ-ОЙЫН» ТУШТА АЙТКАН СӨЗИ

...Эжелү-ийиндү эки өскүс карындаштар јуртаптыр. Бүдерде баатыр бүдүмдү, ирkit сөөктү. Ада-энези канду јууда јада калган болгодый. Бир катап казахтардан кабыжып-тудужып маргыжатан деп элчи келди. Ого өскүс уулды кычырды. Беш айга белетенетен деп јөптөштилер. Эки айдын бажында ийни јаан баатырла тартыжарга турганын эјези билген. Келип айтты: «Акыр, сен јаш, сөөгинг кемирчек. Ол укту-төстү баатыр. Сениң күчинг јетпес. Эки болчок бойыс арттыбыс. Сен өлзөң, журтыс ташталар. Мен түней ле өскө журттын адыла баратан кижі, ченеп көрөйин».

Онойып, арткан өйдө экүлеп белетенген.

Беш ай өткөн. Алдынан өрө казахтар келген. Ак кайынду, ак торко көжөгөлү, канча мандык тонду. А өскүстерде јүк јаргак көжөгө.

Эки көжөгөни кайра ачийер болзо, күрежетен алтай — үй кижі! Кайкашкан. «Бу күлүкти јыгып, јенүни алып, канча јөөжө мениң болотон турбай» — деп, казах иженген. Эки баатыр колдон тудужып эзендешкен, күрежип баштаган.

Күрежип, јаан казах баатыр келинди чачкан. Је ол туруп чыгала, казах баатырды көк тенериге көдүрип чыгала, јерге јаба баскан.

Јенүни алган келинге: «Сеге не керек? Айылга толтыра алтын-мөңүн бе, аркага толтыра мал ба?» — деп, албаты-јон сураган. Келин айткан: «Меге айылга толтыра јөөжө дө, аркага толтыра мал да керек јок. Менин албатым јуртайтан эптү јараш јер берзин».

Айдарда, јенү алган алтай келинге туку ол турган межеликке јетире јерди кемјип бергендер. Ол межеликтин ады Тадыжок. Онын эдегинде экче сары таш бар. Ондо баатыр кыс темдек эдип бадай базып салган дежер — таш чололу. Мен эмди бежен јажым ашканча ол таш анда ла јадыры. Јаандарымнан мындый куучын уккам. Эмди бу баатыр кыстын күрежип алган јеринде эл-јоннын ойындары өдүп јат. Шак бу јерде.

Кеп-куучынды В. Камылдин
бичип алган

ЎЛГЕРЛИК. ДРАМАТУРГИЯ

Бронтой БЕДЮРОВ

КОЗҮЙКЕ ЛЕ БАИАН

(алтай кай чөрчөктөрдүн үлекери аайынча
ўлгерлеп бичилген трагедия*)

Үчинчи ойыннын туружаачылары:

Көзүйке — уулан-баатыр.
Кан-Конгур — баатырдын ады.
Кодыр-Уул — Кара-кааннын кул баатыры, мал башчызы.
Кара-Каан — Байаннын адазы.
Сагыскан-Бай — кудачы.
Алтын-Сабар — онын уулы, уян баатыр.
Байан — Көзүйкенин эжи, Кара-Кааннын кызы.
Желбеген — мында: кокыр кебедел.
Албаты (1, 2, 3 эр киж, карганактар, эмеген, келин-кечкиндер,
ярчылар, жалчылар).

УЧИНЧИ ОЙЫН

КАИЧЫ

Турган агаш тура сынды,
Јаткан агаш јада сынды.
Кан-Конгур турган јерден
Карайлап чыгып калыды.
Сары корон талайды
Аткан октон түрген кечти,
Ак јаратка бут тийбеди.
Агаш баштай учуп ийди,
Ала тайга ажып ийди.
Тепкен јерге терек бадар
Терен оро бүде берет.
Баскан јерге баатыр бадар
Балкаш оро бүде берет.
Јаш өлөңди јайа баспай,
Јараш јорго јүрүп јадат.
Көк өлөңди көмө баспай,
Көни јорго јүрүп јадат.
Түндеги уйкузынаң азып,
Түштеги амырынаң чыгып,
Қайран баатыр Көзүйке
Қара-Кааннын јуртын көстөп,
Қанату куштый шунуп барат.
Эринбиле сыбыскы ойнойт,
Элик, сыгын ээчип мантайт.

Улалганы. Башталгазын быјылгы «Эл-Алтайдын» 2—3 чыкканынаң
көрүгер.

Эргекпиле шоор ойнойт,
Айу-койон кайкап тыгдайт.
Эм онойдо баратканда,
Кара-каанның мал чыгына
Једе келген јүрбей кайтты.
Кан-Конуры токтой түшти:
Он кулагын олый салды,
Тенери түбин шингеди.
Сол кулагын солый салды,
Јердин кадын шингеди.
Айланайын Эр-Көзүй
Адынан лаптап сурап турат.

Алын көргүзү

КӨЗУЙКЕ

Түште болзо канадым,
Түнде болзо нөкөрим,
Нени билдин, нени сестин?
Өлөрибисти сестин бе?
Өзөрибисти билдин бе?

КАН-КОНУР

Өлөрибисти сеспедим,
Өзөрибисти билбедим.
Кара-каанның јуртында
Кара туман кайнап калтыр.
Тоозын билбес албатызы
Той-јыргалга јуулыжыптыр.
Билдирлү бойыс барарга
Бис экүге келишпес туру.
Онон улам менин јөбим:
Тал канзалу Тастаракай
Сен болгойын, Көзүйим.
Таакылу тас јабага
Мен болойын, Көзүйим.
Айтканынча јөп болзын.
Андана согуп, силкинип,
Акту бойыс кубулып,
Танытпастан баргайыс.

КӨЗУЙКЕ

КАН-КОНУР

Экинчи көргүзү

Чөл-тала, Кара-каанның эл-јуртынын жаказы. Олуда Кодыр-Уул үделеп отуру. Копылдада јелип келеткен кижинин табыжы. Ол — «Тастаракай» - Көзүйке.

КОДЫР-УУЛ

Ба-чаа, солун айылчы!
Батпазынан — модорчы!

КӨЗУЙКЕ

Амыр-энчү, ак күүним —
Алып-ерге эзеним!

КОДЫР-УУЛ

Кайдан келген тас эдин?
Кажы јерди көстөдин?

- КӨЗУЙКЕ
 КОДЫР-УУЛ
 КӨЗУЙКЕ
- Эйт, качажып!.. шык ундып.
 Эйе, төк лө — куйудып!
 Турган јерим — Алтайда,
 Туузылар јолым — та кайда?
 Јел-салкыннын аайыла
 Јелдиртип ле отурум.
 Јер-одуга учурап,
 Јемзенерге, чын түштим.
- КОДЫР-УУЛ
- Билбей, билбей тастарды,
 Билбеечен болор јангаарды!
 Булгаарткылап турар,
 Булгай-телгей айдар.
 Тергеелү каан јерине
 Тенип келген немен не?
 Аамайтыбай, айт, шайтан!
- КӨЗУЙКЕ
- Таакылу јабага минген,
 Тал кангазын тиштенген
 • Тастаракай бараксан
 Табысактап кайдатан!
 Өкпөзи өткүре көрүнген
 Өскүс-јабыс кижии мен.
- КОДЫР-УУЛ
- Салымынга салдырба,
 Јаманынга јарбынба.
 Энеден мынай чыкканын —
 Эриги јок јайаанын.
- КӨЗУЙКЕ
- Кандый ойлу кижии слер,
 Канай ойо көрийдеер!
 Айдарда, чынын айткайым.
 Аамай-соксоо бойымды
 Ак-јарыкка јүрер эдип,
 Ак-боро атка минген,
 Айа тартып андап јүрген
 Ак-Бөкө деп маатыр бүдүрген.
 Андап барган бир катап.
 Айлына ойто јанбаган.
 Айуга јидирип койгон дийт.
- КОДЫР-УУЛ
- (Тала каткырып)
 Кајадып койгон, а? Көлчин!
- КӨЗУЙКЕ
- Ка, канга.
- КОДЫР-УУЛ
- Кейт, өлбөзөк!
 Кедери эт — кинзүзин!
 Кейтип, ары кейин төк.
- КӨЗУЙКЕ
- Онон ло бери мен, күрүм,
 Ондо эмес, мында эмес,
 Ого-бого согулып јүрим.
 Чирик ээрим кыјырап,

- КОДЫР-УУЛ Чыбык камчым шыйтылдап,
 Чычандаган јелип јүрим.
 Тербезенин текши јарт.
 Терс тебинбей, бери тарт.
- ҚОЗУИКЕ Чын айттыгар, чын, бийим,
 Чыдалы јок тас эдим.
 Јабынарга тон элеген,
 Қайа көрзө — көлөткөм,
 Јастанарга јен элеген,
 Кармай алза — кулагым.
 Кызыл элик көрүнзе,
 Адарга јүрген мен эдим.
 Қыс јаражы келише,
 Аларга јүрген эр эдим.
 Јажыратан сөзим јок,
 Јалтанатан јаным јок.
- КОДЫР-УУЛ Оо, шылтагың бар турбай!
 ҚОЗУИКЕ Онын учун, кырпштай
 Бир болужаар јеткей не?
 Бир алкыжаар болгой не?
 Айса, ары бойсын ба?
- КОДЫР-УУЛ Алаатыба, тартынба.
 Аларыңда бай бар ба —
 Аксак-бүксек, кылыр көс,
 Чай қайнадар көк-нөкөс
 Чат сөзиннен чыгар ба?
- ҚОЗУИКЕ Чын да дезеер, ой, былар!
 Чыдалынча болушсаар:
 Чилекейи шуураган,
 Чимириги чачылган,
 Чыккан јерин унуткан
 Чылбак јүстү бараксан
 Чырайы јок бойыма
 Сөстөжип берзеер, табышсаар!
- КОДЫР-УУЛ Сөгүнбе тың. Је, јараар.
 Тазылын кургап қалбазын,
 Тас тукумың кунурап
 Там јылыып барбазын, —
 Бир айбыңды уккайым,
 Бир аайына чыккайым.
 Сокпостың токтогы јаан,
 Салбастың санаазы јаан!..

(Ач мыкынын тайанып, қарсылдада қатқырат. Тастарақай шоот сөсти аайлабаган кептү шоор ойноп отурат — сүйнгени сүрекей)

- ҚОЗУИКЕ Акыр, а бу бойоор слер
 Қандый кезер эдигер?

- Тайак-сөөгөөр тайгадый,
Тал-табыжаар күкүрттий.
- КОДЫР-УУЛ Килин кара атка минген,
Килин торко тон кийген,
Кара-кааннын быйанын
Канча жылга башкар жүрген
Котон укту бойымды,
Кодыр-Уул деп баатырды
Канайып сен таныбадын?
- КӨЗУЙКЕ Танзагарды аярбадым.
Таштагар, калак, жаманым!
- КОДЫР-УУЛ Модорын бирде аар-түбек,
Модорын бирде соот керек.
Таска, сеге мен ылтам
Тарынала кайдатам?
- КӨЗУЙКЕ Кайда да жолой уккам ла.
Айдайын ба?
- КОДЫР-УУЛ Же, айт ла.
- КӨЗУЙКЕ Канча жылдар өдүп калган.
Кан-Алтайдын койнында
Кара-каан ла Ак-каан
Кары жашта балдарлу болуп,
Кудалар болуп журтаар дешкен,
Кабайда балдарын алыштырып,
Казы-карта жиген дешкен.
Камык жонун жуунаткан,
Канча күнге жыргаткан.
Кодыр-Уул деп баатыры
Той башкарган деп уккам.
Ол слерге атташ кижн бе?
Оны меге, тенекке,
Ондоп-сомдоп берзегер.
- КОДЫР-УУЛ Аамай-соксоо тас та болзон,
Алды-кийнин уккан турун.
Учы-бажын билер болзон,
Улалганын угар турун.
Алтайдагы алкышту жылдар
Агын суудый ырап калды.
Аттан жыгылып, той тушта
Ак-каан өлгөн, журты өчкөн.
Ак малын онын айдап алып,
Кара-каан качып чөлгө көчкөн.
Кодыр-Уул бойым онон бери
Корыйтан онын баатыры,
Корокой малынын башчызы.

- КӨЗҮЙКЕ Ү-ы, ол баатыр слер турбай,
 Ырымдап чат таныбай!
 Ылтам канай тушташтыс!
- КОДЫР-УУЛ Ырсандаба дедим не!
 Калыраштыс, отурдыс.
 Же, болды тас! Көкибе,
 Кей-кебизин өткүрө
 Кем болгонын унутпа.
 От үстине тус урба.
 Кадыт истеп жүрген тас,
 Канайдар, база болушкай.
 Каанга сени айдайын,
 Калыкка кожуп журтаткай.
 Телекей үстин тимирбей,
 Тезек те терип, каанымнын
 Тергеезинде журтаарын.
- КӨЗҮЙКЕ Чай астыртып турарым,
 Чат макалу журтаарым!
- КОДЫР-УУЛ Такаа да болзо талбынар,
 Тас та болзо талыраар.
 Эрге эпши керектү.
 Мен де незин жангыскан?
 Келишкедий бала бар,
 Кемге де санаам айпагам.
- КӨЗҮЙКЕ Жаан сөстө жажыт жок,
 Улу сөстө уят жок.
 Ачыгынча не айтпас?
- КОДЫР-УУЛ Укааркаба, куртту тас!
 Кааным кызы кеен-жараш,
 Канайдар, кату адазы.
- КӨЗҮЙКЕ Слердий баатыр не айаар?
- КОДЫР-УУЛ Баатыр да болзо — жалчызы!
- КӨЗҮЙКЕ Жараштан жараш ол кысты
 Лаштан ала, кабайдаг
 Кудалап салган эмес пет?
- КОДЫР-УУЛ Меке эмес. Байанды
 Кудалап койгон. Же, кайдан! —
 Курангы өскүс Көзүйке
 Куучын жоктон өлгөн болор.
 Эрке-Тана тул калып,
 Эжик сайын баскан болор.
 Жалакай, жакшы абакай.
 Же канайдар салымды!
- КӨЗҮЙКЕ Байанды алып журтабай,
 База тутак не болды?

- КОДЫР-УУЛ   Өчөп мени какаар деп,
 Өлөрүң, тас, камчы жип!
- КӨЗУЙКЕ   Какаар ла сагыш жок эди,
 Карын, ичим өйкөди.
 Жакшы эрди каан кижин
 Жаң аайынча уулы эдип,
 Күйүленип албас бедиди?
- КОДЫР-УУЛ   Солоңы да жуук эмей.
 Ууштайын дезен, жок эмей.
 Санаан сенен жүгүрүк,
 Кандый сескир тас эдин!
 Түрүк жүстү сен, түнгүк,
 Түбин биле келтирин.
 Кааным күүни селеске,
 Кандый сөскө жайылар:
 Жети конды жеткели
 Жер түбинен кудалар.
 Кудалары солун ба?
- КӨЗУЙКЕ   Сагыскан-бай уулыла!
 Сагыс кептү жапшынат,
 Жети жылга жакшыркайт.
 Албын-жилбин сөзине,
 Алтын-күмүш чүмине
 Кара-каан көкси кайылат,
 Канду көзи тайкылат.
 Жөргөмөштин уулына
 Жаңыс кызын берерге
 Жөпсинерге жедип калт.
- КӨЗУЙКЕ   Кызын качан чыгарар?
 Эртең тойы башталар.
- КОДЫР-УУЛ   Бат, көрдин бе бачымын!
- КӨЗУЙКЕ   Баткалузын кайдайын —
 Той башкара кижизи
 Башка эмес, база мен!
- КОДЫР-УУЛ   Кайда жонунг ээжизи —
 Баатыр маргаан эдетен?!
- КӨЗУЙКЕ   Ээ, кайдаң!
- КОДЫР-УУЛ   Же, арайдаң
 Ченешсебис чындаптаң?
- КӨЗУЙКЕ   Жаңыс атту жарышчыл,
 Жаңыс тонду күрөшчил,
 Же, чындап та, жаңыс жол —
 Жедер-жетпес — не жобол!
- КОДЫР-УУЛ   Соотобой, айса баралык,
 Содойтып кожо желелик.

- Түн жапшыра жол омок.
Той-жыргалга сондобоок!
- КОДЫР-УУЛ Тайгага тендей эт болор,
Талайга тендей аш болор.
Тойотон турун макалу.
- КӨЗУЙКЕ Ондый ла болзын, аңгылу
Таска база не керек?
- КОДЫР-УУЛ Тапылдадып желдиртеек.
Бачымда, тас, жүргеери!
- КӨЗУЙКЕ Байан, Байан ичкери...

(Чыктылар)

Кара-каанның өргөөзи. Коштоын — буутыган казандар.
Кайнап турган албаты: ат тыныжы куу туман, албаты жүзи кызыл
өрт. Жыргал-коот башталып жатканы.

Үчинчи көргүзү

- 1-кы ЖАРЧЫ Алтан жерге оду салган,
Алтан казанга эт кайнаткан.
Калык-жонго жыргал эткен —
Кааныбыс кызын жатка берген.
- 2-чи ЖАРЧЫ Алтын тонду жайзан, бийлер
Бир күреде жыргазын.
- 1-кы ЖАРЧЫ Жаргак тонду жоктулар
Бир күреде жуулышсын.
- 2-чи ЖАРЧЫ Кой, эчкизи кожулбазын.
- 1-кы ЖАРЧЫ Отуратан жерин ончо билзин.
- 2-чи ЖАРЧЫ Ат чыйрагын жарыштырзын!
- 1-кы ЖАРЧЫ Эр чыйрагын күрештирзин!

(ойын, жарыш, күрөш)

- 1-кы ЖАРЧЫ Жаш келиндер, кожон чөйгөр!
- 2-чи ЖАРЧЫ Жаш жииттер, комыс ойногор!

Кожон-комыт, шоор, комыс, амыргы, икили, тамыра, топшуур ойыны ончо жүзүн угулат. Бир күреде — күрөшчилердин маргааны. Олордун ортозында Тас-Көзүйке камдалыжып чапчжат. Оны жакалап, жаагына таажыгылап туруп, туура сүргилейт: кокыр-каткы, соот-шоодылган.

База бир күреде — кайчылардын маргааны. Анда да жок, жалкыбаган омок Тас мында база туружарга чырмайт, кандый да айры-тейри табыштар чыгарып, бустап-бууйлап турала, аайы жок тыдынып, тыныскыган бойы болгобостон «тырт» чыгарат — оны элек-каткыла күредег чыгара сүргилейт.

Анча-мынча болголы — алкыш кожондор башталат.

Кабыра туткан жөөжөңө
Камду, түлкү жарагай.

Алты сыранду айлыга
Албаты жуулып жыргагай.
Түре туткан јөөжөнө
Түлкү, камду јарагай.
Түнүктеп туткан айлыга
Түмен калык жыргагай.

Төртинчи көргүзү

Түбинег төр көрүнип келет. Төрдө Кара-каан таңаркаган отуры, оны эбиреде Сангыскан-байга баштаткан кудалары, олар сагыскан-чоокыр кийимдү улус эмтир, чырайлары кара-күрөң — башка кааннын албатызы. Олор ончолоры колында чөөчөйлөрлү, же Кара-каан эм үстине чөөчөйди колына тутпаганы иле — јөпсинерге јеткелек.

САГЫСКАН-БАИ Чөгөдөп тизебис көөжий берди,
Чөөчөйлү колыбыс чылай берди.

КАРА-КААН

Алтын-Сабар уулым сагышка
Ал-санаазы чаймый берди.

КАРА-КААН

Кабактарым түөп туруп,
Кайран мен де чылай бердим.

КОДЫР-УУЛ

Кыс чыгарар ой сагып,
Кокыр-ойын не этпес?
Кодыр-Уул, эй, баатырым!

КАРА-КААН

Кодыр-Уул, эй, баатырым!

КОДЫР-УУЛ

Жакшы ойын јок эмес,
Жакарыгар, улу кааным.
Кудаларды соотодып,
Кунуккан мени жыргадып,
Кокыр салар күлүк тап.

(Жалчыларга):
Тасты бери — жылгырлап!
Талырадып экелгер.
Бай ширеенин алдына
Бар коқырын төктиргер.

(Жалчылар Тасты таап алып, Кара-каан ла онын куддары алдына ийде салып экелет)

КОДЫР-УУЛ

Јол ортодо отурзам,
Јошкын таңма јолыккан.
Кейтижип тура, ајаарзам,
Керектү эмтир бу шайтан.

КАРА-КААН

Солун ла болзын, соот болзын.
Сокорды көрзөн — омогын!
Јолой таптым дейзинг бе?

КОДЫР-УУЛ

Јошкыннын, айла, күүни тың,
Эжин истеп јүрзин бе.

КАРА-КААН

Касты ээчип каргаанын
Канады сынат эмес пе?

Ээ-чаалта де, жорыкчы!
Эй, адын кем, кулугур?

(Тас шык эткен — кыймыктабайт, унчукпайт)

- КОДЫР-УУЛ   Эйт, түлей бе?
Ол — уккур,
Жер-кулакту кайракан!
(Тасты энчейип ајыктайт)
Батаазын, бу талбөрөн,
Тирү каанды көрбөгөн —
Барныкканы јарт эмтир.
- САҢЫСКАН-БАЙ   Бараксан олүп калбазын —
Байрамга кинчек салбазын.
- КОДЫР-УУЛ   Қайдан база! Тас — темир.
Тыны белен үзүлбес,
Ары болорго мендебес.
- КАРА-КААН   Чочыбагар, кудабыс.
Чайпалтпайлык ырызыс.
Кодыр-Уул, тургус күрүмди.
- КОДЫР-УУЛ   Болды ойын, тур эмди!
КӨЗҮЙКЕ   Ой, кыйбагар тынымды!
Јаман кылык этпедим.
Јаан ла болзо, тырт эттим.
- КОДЫР-УУЛ   Ок, шилемир, ажындыг,
Өргө ичин јыдыттын!
Јакыган бедим, ордынды
Унутпа деп јаантайын?
- КӨЗҮЙКЕ   Је, карын јип...
- КОДЫР-УУЛ   Қыскартын!
Каанга бергин каруузын!
- КАРА-КААН   Қажы алтайдан үрбеген,
Қажы талага үстүккен
Тастаракај болотон?
Тап ла, төк лө модордон!
- КӨЗҮЙКЕ   Чыккан јерим билбезим,
Чын адымды унуттым.
Телекејдин үстиле
Тенип јүрген тас эдим.
Таска ат-чуу не керек?
Тарак та ого не керек?
Чирик ээрим чыкырап,
Чыбык камчым шыйтылдап,
Кокпондодып јеледим.
Кодыр-Уул, карын, киледи,
Қожо тойго экелди.

- КОДЫР-УУЛ Тойгончо көчө ичип алзын,
Тоолоткончо улус каткыртсын
Онойдо шүүп, оны экелдим.
- КӨЗУЙКЕ Тойлу-койлу бу жерге
Томык-самык челдеерге
Келгеним чын.
- КАРА-КААН Тен күлүк!
- САҢЫСКАН-БАЙ Келегей тили жүгүрүк-
КӨЗУЙКЕ Ар-ижеерге жараарым,
Айбы-элчиге барарым.
Одын да кезип берерим,
Тезек те терип билерим.
Казаннан көө дө кыраарым.
- КАРА-КААН Кадыттың ижин кайдарың?
Койчы болуп баргайың.
- КӨЗУЙКЕ Кааным, мен жөп, же айдар
Комудалду сурак бар.
- КАРА-КААН Жаан сөстө жажыт жок,
Улу сөстө уят жок.
- КӨЗУЙКЕ Жастанарга жең элеген,
Жабынарга тон элеген.
Чирик ээрлү кыжырап,
Чырбаал камчы шыйтылдап,
Тон-өдүгим шалырап,
Таакылу атту тапылдап,
Төнгөзөк кептү селендеп,
Жүрерине эриккем.
Журт тудайын ол дезем...
- КАРА-КААН Жүреги омок кутус тас
Журтымнан эш не таппас.
- САҢЫСКАН-БАЙ Калымың бар ба, кайракан?
КӨЗУЙКЕ Кайда барзын, калым жаан!
Чилекейим майдый көп,
Чимирик-каймак менде көп,
Тоолоп чыкпас малым көп —
Тон ичинде бийдим көп.
Адым менин — аргымак,
Акту бойым эр-жардак!
- КАРА-КААН Адаң сени ал, калак! —
Калым сенде чындап көп,
Калыгымда кадыт көп.
Кандыйы ла табылар:
Казанчызы база бар,
Кара айыл берейин,
Кардын тойу жүргейин.

- КӨЗҮЙКЕ** Казанчыгар не керек,
 Кара айылды кайдатам?
 Ал-санаамда жангыс эш,
 Ай чырайлу кеен Байан.
 Алтай өткөн жаражы —
 Албатынын кайкаары.
 Айдышкан учун маргыжып,
 Туружатам туркаары.
 Кудалардын артыгыла
 Куучындажып көргөйөм.
 Баатырлардын артыгыла
 Жакалажып көргөйөм.
- САҢЫСҚАН-БАЙ** Кандый маргаан? Не дейт тас?
КОДЫР-УУЛ Айтсын, айтсын. Алдырбас,
 Камчы сыртын жастырбас.
- КАРА-КААН** Модорлозын, калчызын.
САҢЫСҚАН-БАЙ Кал дервиште кандый чын?
 Канча жылга энг калын
 Калымды бис бергенис.
 Алтын-Сабар уулымнын
 Алар эжи — Байаныс.
- КАРА-КААН** Кокыр эмей, кудабыс,
 Коркыбагар, жан ондый.
- КӨЗҮЙКЕ** Кокыры жок жан андый —
 Талдама эрди ылгайтан.
- КАРА-КААН** Кыдырандап, каранын
 Кырма бедреп турун ба?
 Озогы тойдын чүм-жанын
 Ойынга шылтай айттын ба?
- КӨЗҮЙКЕ** Касты ээчип каргаанын
 Канады сынап дедигер.
 Керде-марда маргааннын
 Кереези болуп будымды
 Кайрыдып алзам — слерге соот,
 Кайралын алзам — меге коот.
- КОДЫР-УУЛ** Уксаар мени, улу кааным.
 Укумал тас чын айтты.
 Жангыс кызаардын бу тойын
 Жаан учурлу эдерге,
 Жарандырып ийерге
 Жарадар керек маргаанды.
- КАРА-КААН** Жаратпай аа маргаанды.
 Баатырымнын жөби чын.
 Бастыра жонго жарт болзын:
 Балдарыс бек сүүшкенин
 Бастырабыс билерге,

- Той-жыргалыс сүүнчизин
Томулгылу эдерге
Белге-маргаан өткүрөр.
Эрлер күчин ченедер.
- КОДЫР-УУЛ
САНЫСКАН-БАЙ Алтынга жес кошпойлык.
Алтын-Сабар — эн артык!
- КОДЫР-УУЛ Артыгын билзин бу калык.
КӨЗҮЙКЕ Акылду, күчтү, чыйрагын!
КОДЫР-УУЛ Акыр, тилин, тас, тартын!..
Көрзөгөр дө — Желбеген
Көк торбогын минийен
Жеде контыр маргаанга —
Көрүште база турарга.
- КАРА-КААН Талдамалар келишкен —
Тастаракай, Желбеген!
- САНЫСКАН-БАЙ Каткыга талбай канайдаак?
КӨЗҮЙКЕ Каткы бажы — жоо-калак!
КОДЫР-УУЛ Узун тил башка оролып,
Узун эдек бутка оролып?
Тон өткүрө тилгерек,
Токпок жиирин сен, тенек!
- КАРА-КААН Кулагым сүүнип тыгдазын,
Кудамнын күүни эризин,
Кутустанып чуурлап берзин!
- КОДЫР-УУЛ Билер бедин үрдүрүп?
КӨЗҮЙКЕ Бир чырмайып көрөйин.
Кайран Байан тойында
Канайып кижин ойнобос?
Калазам, артык ойнойтом.
- КОДЫР-УУЛ Ка, тамагын чыктыткар!
Тежик оос тегин отурбас.
- САНЫСКАН-БАЙ Бистийин карын уругар —
Тен бир катап жаман тас
Жакшы аштын жыдын алзын!

(Чөбөчөйчилер Тас-Көзүйкени күндүледи: ол койнынан какшак шоорун кодорып, эргекпиле ойной берди.)

АЛБАТЫДА:

- 1-кы кижин Ойто ло жиир тажылган,
О, жалкыбас бараксан!
- КЕЛИН Ойыны жакшы амыттан.
1-кы кижин Ондый дезен. Шоодылган
Ого бүгүн болбос жат?

- ЭМЕГЕН Ой, кулагым канайдат —
Ойынына жарый баат!
Озодо мынай ойнойтон.
- 1-кы кижиге Чын, онызын ондойтон
Чыгар ба кижиге бу жонног?
- ЭМЕГЕН Же, карын? Түлей кижиге мен.
Жетире жакшы укпайтам.
Жууктай отуруп алатам.
Жинт-уулан тас турбай!
- 2-чи кижиге Жибезе де май албай!
КЕЛИН Тастын нези кеберкек?
2-чи кижиге Кебинде эмес — кеегинде!
КЕЛИН Кей-кебизин, тпүк, жүдек!
- 1-кы кижиге Ой, тындазаар шоорына!
ЭМЕГЕН Ойыны торт чурана!
Күүзинин жаражын!
Жанза, куучындайтан
Жаан солун болор.
- 1-кы кижиге Тен, чөрчөктө байа бир
«Атту кижиге түжүп тындаар,
Жою кижиге жадып тындаар»
Дейтен ойун бу эмтир.
- КЕЛИН Тегинде таныш күү эмтир.
ЭМЕГЕН Азый, Алтайда жадар тушта,
Ак-каан мынай ойнойтон.
- 2-чи кижиге Ордына калганы жок тушта,
Ойыны кемге түжетен?
- ЭМЕГЕН Жагыс уулы бар дешкен,
Жажыт бистин Байанла.
- КАРГАНАК Же бу нени табар ла!
Кемзи мында билетен.
Бойсын оны...
- ЭМЕГЕН Же, та ла...
- Төрдө — бай-ширеде Кара-Каан. Оны эбиге — кудалары.
Кодыр-Уул.
- КАРА-КААН Тас тагманын шоорлогонго
Тамагымды кыжыклады.
Алтын-Сырга абакайым
Та неден айладылды.
Табыскагын таппай калдым.
Тонкоок бойы эзен болзо
Той-жыргалга сүүнбес бедиге
Кутус тастын ойыны,
Кудам, слерге жарады ба?

(Сагыскан-бай сартак сагалып сарбагдадып, Күүн-күч жогынан бажын кекийт. Алтын-Сабар түлтүйүп унчукпайт. Кодыр-Уул кунук санаага түшкөн төмөн көрүп отурат)

АЛТЫН-САБАР

(адазына):
Тас меге чат жарабайт.
Тал-табышты жылгырлай
Туузылтар керек.

САГЫСКАН-БАЙ

Жыргашкай.
Уйде эмес — чыдашкай.

КАРА-КААН

Кунан кулун сойоло,
Куртту таска сыйлагар.
Эки ташуур аш колбойло,
Эмди ле колго тутургар.
Элдин-жоннын ортозына
Эки-жангыс кожонгыла
Аксак-боксок улустарды,
Көс жок сокор каргандарды,
Көкүдип, төксин төгүнин,
Көөрөм кейин көпчитсин!

КОДЫР-УУЛ

Каан кижинин күндүзин,
Аракы аштын ачузын
Кылт этире ичип отур,
Кылынып жаман шок этпе,
Кем болгонун эзеп отур.
(Тастын кулагына
шымырапы)
Маргаанды таптын макалу!
Табыскагын — такалу!
Акыр, эмди кемди кем —
Алтын-Сабар айса мен?
(Жалчыларга)
Колтыкчылар, тасты, эй,
Кедери эткер түргедей!

(Эжикчилер Тасты ийде салып, өргөөдөн чыгарып, Албаты ортозына апарып отургузат)

Бежинчи көргүзү

КАРА-КААН

Жөбимди жонго жарлазын!
Жыргалды там тыгытсын!
Байан деп жангыс кызымды
Алтын-Сабар күйүле
Он колдорун тудуштырар,
Алты шанкызын жазала,
Эки эдип өрдүрер!
Же адалар жаңы бар,
Жебрендиктен чүми бар:

Күйүлөрдүн маргаанын
Күн өксөдип баштайын.
Кара агашты албатым
Кара жагыс бу кызым
Эш-нөкөрүн сүүгенин
Эренис жок жарт көрзин!

(Албаты чур-чуманак күйлөй берди. Кара-каан — Кодыр-Уулга):

КОДЫР-УУЛ

Кандый белге эдерин
Капшайын жарла улуска,
Камык жонго угуза.
(ичкери чыга базып):
Баштапкы белге мындый болор.
Бастыра улус тең болор.
Байан деп сыргалу балага
Кунан койдын куйругун берер,
Байтал беенин казызын берер.
Баланы эжик жанына тургузар.
Бастыра улус онын алдыла
Базып, өтсө, бойы талдап,
Кемди көстөп сокжонун,
Ол кижини сүүгөн болзын!

АЛБАТЫ

— Жараар, жараар!
— жакшы жөп!
— Жаң-төрөбис жайым, төп!
— Кодыр-Уулдын белгези
Коркыш эптү келишти.
— Көргөй, көргөй — кайтпагай?
— Көс жумактап салбагай!

(Байанды келиндер кожоңбыла алтын өргөдөн алып чыктылар)

АЛБАТЫ

— Ары көрзө ай кеберлү!
— Бери көрзө күн кеберлү!
— Көрөргө көс кылбыгар!
— Көөркөп, санаан чыгар!
— Жаш тужында кереестеп
Кудалап койгон эмес бет?
— Жаражы кинчек эдет пе?
— Кедери эт!
— Керчешпе,
Кемизи оны эскертет?
— Чачылып жат бистин жаң.
— Жок, ойгортып жагыдан
Орныктырды оны каан.
— Бойсын, улус, кайдатан!
— Бодолынча бу маргаан
Бойлу бойы талдайтан!
— Болор эмди бир чугаан...

(Талдама эрлер табылу чубажып өткиледи. Байанның көзи кемге де тийбеди. Арт-учында Кодыр-Уул, Алтын-Сабар, Желбеген ле Тастаракай артат)

ҚАРА-ҚААН Баштап сен өт, Кодыр-Уул,
Баатырым, көр эр мөрін!

КОДЫР-УУЛ Байан, көөркий, жоктомчыл,
Байла, меге көрөрін?
(Б а й а н т у у р а к ö р ö т)

АЛТЫН-САБАР Байан мени сақыган!
Байадан чылап не турган?

(Байанның алдында токтой түжүп, согорын сақып турат. Же Байан ого кылчас этпесте, аай-коойы жок алаатыган барат, такып-такып кайа багып, көрүп салып)

Мени неге сокпой турун?
Адан жөбин берген туру.

ҚАРА-ҚААН Көөркий кайтты — таныбай?
САНҒЫСҚАН-БАЙ Көк-жарамас, буурымай!

ҚАРА-ҚААН (к а н ы г ы п , а а й ы н т а п п а й) :
Алып-эрлер өдүп чыгарда,
А слер, эки жыдымар,
Нени сақып туругар?
Кеткиле мынан! Тайылгар!

ЖЕЛБЕГЕН Эң күлүги бүгүн мен!
Мени Байан күүнзеген!
Белгелү куйрук-казыны
Белениче мен жийтем!
Соксон мени!

ҚАРА-ҚААН Соксоо, кет!

(Байан Желбегеннің сөзине күлүмзиреп каларда, кыгыс этпей турарда, Желбеген күнүреде ыйлаганча чыгат)

ҚАРА-ҚААН А сен неге мында, тас,
Алаатыган аамай кас?
Алтын өргөом быјарсытпай
Ары кедери чык капшай!

(«Тастаракай» тап эдип, бозогоны ажыра калыды. Кунан койдыг куйругы, байтал беениг казызы эки жарын ортозына келип тийбей канайтты. Тастаракай тап эдип туда согот, јуда салып чыга берет. Албаты алаң кайкашкан, тал-табыш тынғыган)

ҚАРА-ҚААН Қызым!.. Қыйган, јастырган!
Кокырлап ойын баштаган.
Баатырдыг маргааны үч.
База катап албаты бассын.

(Байагызы ойто такып башталат. Же Байан база ла Тасты талдап алат. Аркыраган Қара-каан кыйгырат):

КАРА-КААН

Экинчи белге баштазын!
Ол тушта жарты билдирер.
Онон бери бүтпезим!
Эмди бойым айдайын.
Эби-јөби мындый болор.
Эрке кызым Байанды
Маргышкан бу баатырлар
Экче сундукка сугар.
Мактап жараш кожон айдар.
Байан кемге карузыыр,
Сүүгенинин үниң таныыр —
Кожондоп каруу јандырар.
Кайырчакты ол ачар,
Кайран кызымды ол алар,
Јажына јакшы күйү болор!
(Байанга)
Балам, эмди онойтпо,
База такып ойнобо!
Албатынын, ак малдын
Јармызынын салымы —
Сенин талдап алганын!
Менин талдап аларым —
Мекези јок ырымым!

БАИАН

Алтынчы көргүзү

(Байанды экче сундукка отургыза суккулайт, кожонду маргаан башталат)

АЛТЫН-САБАРДЫНҢ КОЖОНЫ

Беш сабарлу колымды
Берип турум «эзен» деп.
Көк сундукта Байанды
Көстөп турум «менин» деп.
Он сабарлу колымды
Сунуп турум «эзен» деп.
Ол сундукта Байанды
Сурап турум «унчук» деп.

(Байан унчукпады. Алтын-Сабар ал-санаада)

КОДЫР-УУЛДЫНҢ КОЖОНЫ

Јаңмыр јааза, јаагай ла,
Јакам өткөй, кайдар ол.
Јажырып сукса, суккай ла,
Јаңарым укпай, кайдар ол.

Мөндүр жааза, жаагай ла,
Бөрүгим өткөй, кайдар ол.
Бөктөп сукса, суккай ла,
Сөзим укпай, кайдар ол.

(Б ай а н удура унчукпады, К о д ы р - У у л кородоп ары-бери
баскындайт)

ЖЕЛБЕГЕННИНГ КОЖОНГЫ

Жарым кунан мен жигем,
Жарым курсак болбоды, бууй-бууй.
Жараш кысты көрөлө,
Жадып уйкум келбеди, бууй-бууй.

Бүдүн бука мен жигем,
Бүгүн курсак болбоды, бууй-бууй.
Бу Байанды көрөлө,
Буурзап уйкум келбеди, бууй-бууй!

(Б ай а н Желбегенди де жектеп койды. Желбеген жеңиле
көзининг жажын жыжа согуп, күнгүреде ыйлайт, күзүреде бустайт)

ТАСКАРАКАИ-КӨЗУЙКЕНИНГ КОЖОНГЫ

Алтындый бүри төгүлген
Ак кайың беди, бу беди?
Аркада чачын жайынган
Айдышкан беди, бу беди?

Күмүштий бүри төгүлген
Көк кайың беди, бу беди?
Көксинде чачын жайынган
Көрүшкен беди, бу беди?

Алтын сундук ичинен
Чыгадың ба, Байаным?
Ай кеберлү чырайың
Көргөйүм не, кайраным?

Күмүш сундук ичинен
Күүнинг айтсаң, Байаным.
Күн кеберлү чырайың
Көксимде эди, кайраным.

БАИАННЫНГ КОЖОНГЫЛА ЛАНДЫРГАН ҚАРУУЗЫ

Көзи кара Көзүйкем,
Көспөктөлип жүрбезег.

Кӧӧркий мени ченебей,
 Кӧдӱре бойыг кӧрӱнзен.
 Кайран бойыг ийделӱ,
 Кайырчакты сен ачсанг.
 Капшайын мени чыгарзанг,
 Качырып мынаг апарзанг.
 Кайран эжим Кӧзӱйим,
 Канча жылга сакыгам.
 Кубуксып сеге јӱрегим,
 Кубулып та алзанг, таныгам!

(Кӧзӱйке маргаанды алган бойы, кайырчакты ача согот, Байанды алып чыгарат. Эки кӧӧркий кучакташкан тужунда кӱкӱрт-јалкын кӱзӱрт эдет, тӱнеериктӱ боло берет. Мынызы Кӧзӱйкенин эрјенези — Кан-Конур јада салып, ӧштӱлерин тоскыртканы. Ончолоры тоно берген чилеп тура калганда, Кӧзӱйке ле Байан жап эткилеп жылыйат.)

КАРА-КААН (сагыш алынып):
 Тасты, тасты тудугар!

САҢЫСҚАН-БАЙ Та не тӱбек, кем айдар,
 Тарма ба бу, кем јартаар?

КАРА-КААН Байан кайда, табыгар,
 Баатырларды чаптыргар!

КАН-КОНУР Иргечилер, тимиргер!
 Эжикчилер, кетегер!
 Једекчилер, јелдиргер!
 Кӧдӧчилер, кӧрӱшкер!
 Јердин ӱстин керигер,
 Једип-тудуп экелгер!

АЛБАТЫ — А бу неден бу чугаан?
 — Каан бойы јарлаган!
 — Байан бойы талдаган.
 — Маргаанды тас чын алган.
 — Канайып сӧскӧ турбайтан?!

КАРА-КААН Унчукпагар — слер ӱн јок!
 АЛБАТЫ Улуска сӧс — учкан ок!

Кӧжӧгӧ.

(Уч ойыны 1989 жылдын I-кы чыгарылар «Эл-Алтайында» болор)

ПОЛИТИКА. ПЕРЕСТРОЙКА.

Ф. БУРЛАЦКИЙ

НИКИТА ХРУЩЕВ

Политикадагы кебери јанынан кезик шүүлтелер

Н. Хрушев ло онын башкаруда турган өйи бистин өткөн жүрүмисте јаан учурлу, оныла коштой блааш-тартышту өй болгоны јарт. Ненин учун дезе, ол өйдө болгон керектер эмди бистин ороондо башталган јангыртуларла, демократия элбеп турганыла колбулу. Ненин учун блааш-тартышту дезе, баштап ол өй «јакшынак онјылдык» деп адалган, онон бир кижии бойы башбилинип башкарала, јастыралар эткен өй болуп јамандалды. Партиянын ол өйдө сүреен тын политический тартыжуда өткөн XX ле XXII съездтери орооннын өзүминин јаны ууламјызын темдектеген. Н. С. Хрушев тужында Лениннин ээжилерин ойто орныктырала, социализм керегинде үредүни арчыйтан јолдо баштапкы алтамдар эдилген. Ол ок өйдө «соок јуунан» амыр-энчү коштой турар политикага көчөри башталган, эмдиги телекейге көзнөкти јангыдан ачкан. Историянын ичкери базыдында тын бурылта эдилген ол өйдө эл-јон јангыртунын ару кейин көксине толо тынала, та кей өткүре көп болордо, та једишпей барарда... тыныжы буула берген.

Јаан учурлу керектер башталган ол јылдар керегинде узак, узак өйдиг туркунына нени де айдарга јарабас болды. Бистин өткөн жүрүмисти бичиген историядан кемнин де бы-јар колы бүткүл бажалыкты јурта тартала, апаргандый. Хрушевтын адын јирме јылга шыдар адаарга јарабас эткен. Је жүрүм бойынын јолын алат, анда не де јылыбас. Октябрьдын 70 јылдыгы керегинде М. С. Горбачев эткен докладтан ол јылдарда не болгоны, нени јетире этпегени, неде јастырганы керегинде сакуп турган сөстөрдии уктыс. 80-чи јылдарга јетире не артканы, өзүм јок болгон өйдө нени таппай калганыс, орды јок јылынганы керегинде билип алдыс.

Анайдарда, јаны өйдөги жүрүмде јаан бурылталардын бирүзиле колбулу болгон Н. С. Хрушев кандый кижии болгон? Бу кижиле колбулу ончо сурактарды јартаар арга менде јок. Мен бойым билетенимди айдып берерге, бүгүнгии керектерди ол өйдө болгон керектерле чыдал јеткенче тундештирип көрбөргө турум. (Бу статьяны бичиген кижии — Федор Михайлович Бурлацкий 60-чы јылдарда партиянын төс ап-

парадында иштеген, Н. С. Хрущев гран ары јаар атанганда, көп катап оныла кожо барып туратан).

Кем нени табып јат — история башкараачы кижини бе, айса башкараачы кижини историяны табып јат па? XX чактагы атту-чуулу политический ишчилер, бой-бойына тўней эмес Ленин ле Сталин, Мао Цзедун ле Дэн Сяопин, өскө дө андый улус керегинде шўўп сананарга, бичиирге келишкен эди, је ол сурак меге эмдиге јетире јарт эмес.

Кижини ого јўк бир мун јылга не болорын билбейтенде, кижининг кўўн-табы салдым деп канайып сананатан. Анайда М. Булгаков айткан. База бир түп-шўўлте: кижининг бажына кирпич ала-көнө келип тўшпес — анда бойынын шылтагы бар. Бисти јиит туштаг ала ончо неме шылтакту, закон аайынча болуп јат деп ўреткен. Јўрўмде болуп турганы бастыразы јолду деген шўўлте Гегельден башталды эмеш пе? Ол болуп турган ончо немелер — болор учурлу дегени. Је јаш јаанаганыла, ченемел көптөгөниле кожо историяда не ле болуп туратанын јакшы ондой беремес. Јўрўмде не ле болор аргалу, анда башка-башка улус туружат. Шахматта пешка калганчы чийўге јеткежин, ферзь болор. Эмезе ферзь туйукталза, оны пешка јип салар... Мен мында «албаты-калык ла башчы кижини керегинде» суракты көдўрбей јадым. Учы-учында барып, шак ла албаты-калыктаг бастыра јўрўм камаанду болуп јат. Је кажы бир чокым өйдө башкараачы кижиден јўрўмде ончо керектер камаанду болотони база јарт. Андый да болзо, политический ишчи, анчада ла орооннын башкараачызы јўрўмде болуп турган керектерге, јўрўм-салымга тын камаанын јетирип турганында аланзу јок.

Сталиннин кийинде ороонды башкарачына ненин учун шак ла Хрущев келген? Партияны Сталин бойынын кандый да өштўлеринен — чын да, төгўн де, «он до, сол до» өштўлерден ончозынан «арчыырга» бастыра аргаларды тузаланган эмес пе? 50-чи јылдарда «кижи бар болзо — сурак бар, кижини јок болзо — сурак јок» деп, Сталин айткан сөстөр таркаган эди. Анайда эн ле быжу улус арткан болгодый эди. Бойынын өткўре тын макталган ат-нерезин шак ла Хрущев јоголторын Сталин канайып сеспеген?

Сталин өлөр алдындагы калганчы јылдарда Молотовты ла Микоянды тын јамандаган. Байла, онон озо шак ла олоордын болушыла, јөмөлтөзиле јоголтып салган өскө башкараачы ишчилерди чилеп ок, олоорды база јоголторго сананган болор. Партиянын XIX съездинде ас тоолу Политбюронын ордына КПСС-тин Төс Комитединин Президиумын тутканы узак отурып калган болушчыларын «јоголтотон» болгон. Сталин Хрущев керегинде јаман сананбаганы кайкамчылу.

Карыйла, неме сеспеген бе? Јок, андый эмес. Јебрен Римде казырланган каандарды иле-јартына чыгараачы Никколо Макиавелли «Брут бойын тенек кижини эдип көргўскен болзо,

Цезарь болор эди» деп айтканы бар. Байла, Хрущев бойын Сталиннинг алдына сөс уккур, жамыркабас кижиге эдип көргүскен болор. Сталин калганчы одус жылдын туркунына журтап жаткан Кунцеводогы жуук дачада түнде отурыш болуп турганда, Хрущев гопак бижелеп туратан деп айдыжат. Ол ой-лөрдө Никита Сергеевич чололоп чүмдеген ачык жакалу украин чамча кийген, жаан жамыга күүнзебей турган, өскө башчынын жакарузын сөс жоктон бүдүрерге белен болгонун көргүскен кижиге болуп жүрөтөн. Же, байла, Сталиннинг жаман кылыктарын Хрущев ол өйдө туйказынан жаратпай жүргөн болор. Сталин өлгөн эртенги ле күнде, туйка түүлген сагыжы жарылып чыккан.

Хрущев жанга учурал болуп келген эмес, же ол ок өйдө учурал болгону база бар. Н. С. Хрущев партияда бир өйдө башкараачы ишчилер болгон Дзержинскийге, Бухаринге, Рыковко, Рудзутакка, Кировко түнгөй. Олор НЭП-ти олон ары көндүктирери, демократияны элбедери, промышленностьы, журт хозяйствоны өскүреринде анчада ла культурада албан-күчти жаратпай турган башкараачы улус. Хрущев база олондын тоозында. Сталин тын истеген де болзо, партияда андый ууламжылу улус жаантайын болгон. Ол жанынан алза, Хрущев башчы боло бергени учурал эмес, жолду неме.

Же оныла коштой мында учурал база бар. Маленков Берияла куучындажып алган болзо, «Сталиннинг гвардиязы» 1957 жылда эмес, 1953 жылда жөптөжип алган болзо, Хрущев башчы болбос. Бистинг жүрүмис эмеш өскө жолло барар. Андый болор деп сананарга да күч, же керек бычактын мизинде турган.

История чике жолго чыккан. Ол жүрүм тургускан сурактарга каруу бергени болды. Там ла түрөп барып жаткан деремне, технический сондогон промышленность, туралар жедишпей турганы, улустын коомой жадын-жүрүми, түрмелерде ле лагерьлерде миллиондор тоолу улус отурганы, ороон тыш жанындагы телекейле колбу жок болгону — олон ончо-зы жаңы политика, жаан жаңыртулар өткүрерин керексиген. Хрущев башчы боло бергени — өйдин некектези, албатынын иженгени, жаңы өй башталганы болды.

Бис ол өйдө партиянын XX съездинде болгон керектерди кайкаганыс. Съездтин делегаттарынын көп нургуны жаратпайтанын билип тура, Хрущев Сталиннинг жаман кылыктарын иле-жартына чыгарарга канайып жалтанбаган! Андый жаан керекке канайып тыгынган, учы-учында женип чыгарына неге иженген? Ол — обществодо эн бийик амадуга жедип аларга болуп, политический башчы бойынын жамызын, бойынын жүрүм-салымын кысканбаган баштапкы учурал болды. Сталиннинг кийнинде өйдө ороондо башкараачы болгон улустын бирүзи де башчынын учурын өткүрө көдүргенин тын сөкпөгөн. Мен бодозом, Хрущев, жаңыс ла Хрущев Ста-

линнин учурын өткүрө тыг көдүргенин жалтаныш жоктон коркышту тыг сөккөн. Кезик учуралда учы-түбинде не болорын сананбай сөгүп турган деп айдар керек. Көкүп, шыралап, коркып, ол ок өйдө жалканчып, анайда эдерге Хрущевтый кылык-жанду болор керек. Ол жанынан Хрущевтын гран ары жанынан келген айылчыларла туштажарда айткан шүүлтелери аярулу:

— XX съезде андый докладты коркыбай канайып эттин деп, көп сурагылайт. Сталинге көп, көп жылдардын туркунына бис бүткенис! Оны көдүргенис. Оны мактаганыс. Кенейте онын жастыраларын анайда тыг коскоргон, иле-жартына чыгарган. Же мени баштапкы качы эдип саларда, керектин чынын айдатан учурым бар. Бойымга кандый да коомой болорынан жалтанбай, өткөн ой керегинде чын сости айдары керектү болды. Чынын айдарынан жалтанбаган партия женип чыгар деп, Ленин айдып туратан. Өткөн өйдөгү жастыралардан бис бойыска керектү шүүлте эдип алганыс. Эмди өскө карындаштык партиялар бойларына база андый шүүлте эдип алза, текши жөнү быжу болор.

Же керектин учуры баштапкы качы жагыс ла бийик молжузы керегинде айдып турганында эмес. Хрущев Сталин керегинде эске алынып куучындаганын мен көп катап уккам. Бир ле баштап алала, узак өйгө токтодынбай, куучынданып отуратан. Сталинизм онын бастыра бойына өдүп, шинип калгандый. Анда жастыра эткен жагыс ла алтам, жаман сөс, кыйа көргөни учун Сталин кажы ла кижини жоголтып салатанынан коркып калганы, бир де бурузы жок улустын каны төгүлгенине кородогоны билдирип туратан. Мында акту бойынын бурузы, жаратпаган керектерди көп жылдардын туркунына чыгара айдып болбогону база көрүнүп турган. Оны 1960 жылда Кремльде коммунистик ле ишмекчи партиялардын чыгартулу улузын күндүлеерде айткан куучын көргүскен.

Жажы жаан улус Н. Хрущевтын кебер-бүдүмин жакшы билер. Лиит улус, байла, онын сүрин де көрбөгөн болор. Ол өйдө Хрущев 60 жаштан ажа берген, же сөкк-тайагы тыг, омок, шулмус бүдүмдү кижини болды. Тегерик чырайлу, жүзүнде эки сөлдү, жаан тас башту, тырык тумчукту, талбак кулактарлу Н. Хрущев орус деремнеде журтаган крестьянинге бүдүштеш. Батпанак сынду, эттү-канду, жаантайын кыймыкта узун колдоры оны тегин улуска түңей эдип туратан. Жагыс ла кичинек сур көстөри, кезикте жалакай, кезикте соок, кезикте катуланган курч көстөри кату жүрүм өткөн, жакшыны да, жаманды да оңдоор, жаан керектерге белен политический ишчи болгонын көргүзүп туратан.

Карындаштык партиялардын делегаттарынын алдына куучындап турарда менин сагыжымда Н. Хрущев шак ла андый болуп арткан. Анда куучындаган кийинде өскө ай-

алгада ас улустың алдына база эки катап айтканын уккам. Кажы ла учуралда баштап айтканына кошпой до, коротпой до куучындаганын кайкап уккам.

— Сталин өлгөн деп угала бис, Төс Комитеттин башкараачы ишчилери, Кунцевода жуугындагы дачага келгенис. Ол диванда өлүп калган жаткан, жанында эмчи жок. Бойынын жүрүмünün калганчы айларында Сталин эмчилердег болуш сурабайтан, олордон коркып турган. Оны та Берия коркыдып салган, та бштүлөр оны ла өскө дө башчыларды өлтүрөр болор деп сананып жүрөтөн. Сталинге каруулынан бир майор, азыйда ветеринар болгон кижжи болужып, кичееп турган. Ол ок кижжи Сталин өлди деп телефонло жетирген.

Бис кажыбыс ла бойыста сананып, нени де айтпай, сөбктин жанында турганыс. Онон атанып баштаганыс. Эки кижиден атанганыс. Баштап Маленков ло Берия, онон Молотов ло Каганович жүре бердилер. Ол тушта Микоян меге «Берия жаңды колго аларга барды» деп айтты. Мен «бу күрүм жоголбогончо, бистинг кемис те амыр жүрүп болбос» дедим. Ол ло тушта мен элден озо Берияны кыйыштырар керек деп сананып калгам. Ол жанынан өскө башкараачыларла неден куучындажып баштаар?..

Онон тапту узак өй өткөн соңында мен Президиумнын члендериле жаңыстан куучындажып баштагам. Маленковло куучындажарга күч болорын билип тургам, ол Лаврентийле најылар. Мен Маленковко барала, Берия КГБ-ни башкарып турган айалгада, ол бисти ончобысты кижендеп алган деп айттым. Качан, кандый кылык эдип ийерин билерге күч. Ненин де учун Москва жаар аңылу дивизиялар жууктадып алган дедим.

Бу учуралда Георгий жакшы керек этти — менин айтканыма жөпсинди. Байла, најызынан бойы жалтана берген болор. А Маленков ол тушта Совминнинг Председатели бололо, Төс Комитеттин Президиумынын жуундарын башкарып турган. Кер-мар Берия жол алза, Маленков көпти жылытарын билген. «Чын. Анайда этпегенче болбос. Жаңыс ла коомой болбозын деп кичеенер керек» — деди.

Ворошиловко жеттим. Клиим Ефремович бу отуры, ол билер. Узак куучындажарга келишкен. Керек үрелеринентын коркып турган. Чын беде, Клиим?

— Чын, чын — деп, Климент Ефремович жөпсинди. — Жуу ла болбойтон болзо — деп, ненин де учун айтты.

— Жок, жуу керегинде сурак турбаган — деп, Баштапкы качы айтты. — Онон мен Кагановичке барала, ончозын куучындап береримде, ол: «Көп жаны кажы жанында? Кем кайда? Ого болужар кижжи чыгар ба?» — деп сурады. Ончо башчылар жарашып турулар дееримде, ол база жөпсинди.

Президиумнын жуунына келдим. Ончолоры келген, жаңыс Берия жок. «Күлүк» сезип салтыр деп санандым. Андый бол-

гожын, бистинг бастырабыска коомой болор. Эртен кайда болуп каларысты билер кижн жок. Анайып турганча Берия келди, колында портфельдү. Анда не барын билип ийдим! Андый учуралга белетеп салган неме менде база бар болды.

Хрущев он карманынан көргүзип, онон ары куучундай берди:

— Берия отургышка отурала, «Же, бүгүн кандый суракты шүүжетенис, неге бачымдап жуулдыс?» — деди. Мен Маленковко «Жуунды ач, меге сөс бер» деп шымырандым. Көрзөм, Маленков чек кугара берген, оозы да ачылбай отуры. Мен тура жүгүреле, «Шүүжетен сурак жагыс. Империализмнинг агенти болгон Бериянын партияга ла Совет башкаруга өштү каршулу ижи керегинде сурак» — дедим.

— Оны Президиумнын членине, Төс Комитеттен, партиянын членине чыгарала, жаргылаар шүүлте бар. Бу шүүлтени жарадып турган кижн кол көдүрзин» деп сурайла, бойым кол көдүрдим. Мени ээчиде өскө улус кол көдүрген. Берия чек ле көөрө береле, портфели жаар тап этти. Мен портфелин ала койоло, бойым жаар тарттым. «Токтоп кал! Болор!» — дедим. Бойым кнопканы бастым. Ол тушта Москаленконын жуучыл гарнизонунан эки офицер кирип келди. Москаленко ажындыра куучын болгон. Мен олорго «Төрөлин саткан бу шилемирди тудуп алып, апарып бектеп салаар» — дедим. Мында Берия нени де шымыранат ла шымыранат... А бойы кандый болгон — канча улустын тынын үскен эди. Онон ары не болгонун билереер...

— Онын учун андый керектер мынан ары качан да, кайда да болбозын деп, мен ичип ийейин — дейле, чөбчөйдн ала койды. — Ол быжар керекти бис бойыс арчып жоголтконыс, келер өйдө база катап болдырбаска кичеенерис. Андый аргаларды жеткилдеп алала, бис ончобыс өмбөлөжип, коммунизмге једип аларыс, нөкбрлөр! — дейле, чөбчөйдө аракыны ичип ийди.

Бистинг орооннын историязында бойынын учурын Хрущев канайда бийиксинип ондоп турганын мен база уккам. Ленин историяга революцияны башкарган, партияны ла госуларствоны төзөгөн кижн болуп кирген, Сталин дезе, јастыралар да эткен болзо, је фашизмле от-калапту жуу-согушта јенү јеткилдеген кижн деп айдып туратан. Бойын Хрущев совет калыкка амыр-энчү ле аргалу жүрүм јеткилдейтен учурлу деп сананып жүрген. Бу онын жүрүминде ле ижинде төс амаду болгонун көп катап темдектеген.

Је бу амадуга једип алатан јолдорды ла аргаларды Хрущев учына јетере билбей турганы коомой болгон. Хрущев јакшы керектер эдерге албаданып та турза, бир кижининг учурын өткүре көдүрер шылтактарды јоголторы јанынан Пальмиро Тольятти айткан шүүлтелерге јөпсинбеген. Италиянын

коммунисттеринин башчызы социализмди капитализмле со-
лыыр шүүлте бербегени јарт. П. Тольятти Сталинди өткүре
көдүргөн ээжини өскөртөр керек деп айдып турган.

Хрущев бойынын ижинде көп жаңыртулар эдерге кичеен-
ген. Јурт хозяйствоны орныктыратан элбек программа тургу-
зылган. Совнархозтор төзөлгөн, улус јуртаар туралар тудары
тынган, промышленность жаңы техникала јепселген. Дерем
неде јуртаган улусты паспортту эткен, крестьяндарды пенси-
яла јеткилдеген, эткен ижи учун ас алып турган улустын иш
јалынын кеми бийиктедилген. Партиянын жаңы Програма-
зын тургускан, орооннын јаан учурлу закондорын жаңырткан,
Күнбадышла колбулардын ээжилерин өскөрткөн. Керек дезе,
тал-табыжы јаан болгон кукуруза өскүргөн ишти алаалы. Ба-
стыра бу керектерде бойынын јолдорын, эп-сүмезин табарга
сүреен тын кичеенгени көрүнөт. Хрущев тужындагы өйдө
улустын сагыш-шүүлтези өңдөйип баштаган. Је бу иште өт-
көн өйдөги керектердин камааны тын бололо, јаан једимге
једип болбой турганыс.

Бистин орооннын бойында, анайда ок телекейдин жүрү-
минде бир кижинин учурын көдүрерин јоголтор суракты
шак ла Хрущев тургускан. Онон бу суракты бүдүрери учун
тартыжу баштаган. Андый тартыжудан улам социализмге
кирип турган кажы бир ороонло колбулар коомойтый берери-
нен јалтанбады.

Бу тартыжуда Хрущевтын учуры неде болгон дезе, ол
идеология иш ажыра бир кижинин учурын өткүре тын кө-
дүргенинен улам болгон јаан керектерди, онын шылтакта-
рын иле-јартына чыгарарына, одузынчы ла онын да кийинде-
ги јылдарда болгон каршулу кылыктар керегинде чынынча
айдарына јаан ајару эдилгенинде, је керектин чынын басты-
разын айдар арга Хрущевто јок болгон. Ненин учун дезе
Москвада ла Украинада башкараачы ишчилерди истееринде
Хрущев база тын турушканын көп улус билер. Бойы кере-
гинде чынды айдып болбой салала, өскө улус керегинде чын
сөсти айдар аргазы јок болды. Онын да учун кезик башкара-
ачы ишчилердин, ол тоодо Сталиннин јастыралары, бурузы
керегинде учына јетире јарт айдылбаган. Темдектезе, КПСС-
тын XXII съездинде В. Молотов ло Л. Каганович одузынчы
јылдарда башкараачы ишчилерди истегендери керегинде ку-
учындаарда, А. Микоян керегинде нени де айтпаган. Онон
А. Микоян онын эң быжу најызы боло берген. 30-чы јылдар
керегинде куучындаарда, коллективизацияны өткүрерде
эдилген јаан јастыралар болгоны керегинде нени де айтпа-
ган. Ненин учун дезе, ол өйдөги бастыра керектерле Хрущев
јуук колбулу болгон.

Хрущев Төс Комитеттин Президиумынын ончо члендерин-
де Сталин керегинде текши шүүлте болзын деп кичеенген.
Онын јакарузыла башкараачы ишчилерден XXII съезде

кажы ла кижнн јаан учурлу бу сурак аайынча бойнынн шүүлтезин айткан. Же съезд өткөн кийнинде Сталинди јаара сөккөн улустын көбизи азийгы шүүлтелериле артып калгандар.

Бир кижининн учурнн өткүрө көдүрерин болдыртпайтан суракка партиянынн Програмазын белетеерде јаан ажару эдилген. Бу иште мен база турушкам. Пролетариаттынн диктатуразынаг текши албатынынн государствозына көчөтөнн керегинде КПСС-тынн Төс Комитедининн Президиумына ийетен бичик канайда белетелгени сагыжыма кирет. Бу бичик јаан учурлу болгон, ненинн учун дезе пролетариаттынн диктатуразы керегинде үредүле 30-чы жылдарда көп улусты истегенинн актаган. О. В. Куусинен белетеген ол бичиктен улам башкараачылар сүреен тыг керишкен. «Пролетариаттынн диктатуразы керегинде ленинизмнинн төс үредүзине слер ненинн учун тийип жадыгар!» деп, башкараачы улустын бирүзи телефонло кыйгырып турарда, мен О. В. Куусиненнинн кабинетинде болгом. Жагыс ла Хрущевтынн шылтузында ол керегинде партиянынн Програмазында айдылган.

Башкараачы ишчилер улай солынып туратаны керегинде база тыг блааш-тартыш болды. Башкараачы иште улус солыннатаны керегинде партиянынн Төс Комитедининн Баштапкы качызы көдүрген сурак аайынча шүүлтелер көп катап өскөлдөнгөн. Хрущев бир кижининн колында өткүрө көп жаг жуулбас, башкараачы кижн өткүрө карыганча жагыс жеде отурып калбас, баштамы организациядан ала Төс Комитетке жетире башкараачы ишчилер улай ла солынар эдерге кичеенген. Баштамы организация жагынаг тыг блааш болбогон. Бийиктеги башкараачылар жагынаг шүүлтелер чек башка-башка болды. Бу суракта ол өйдө тоомжызы тыг Хрущевко база жага базарга келишкен.

Баштап эн бийик башкараачы иште эки өйдөг ажыра отураарга жагабас деп айдылган. Оны элден озо жинт башкараачылардынн көбизи жагатпады. Олор бийик жагыда узак отурала карып калган улус эмди жинт башкараачыларга жол бербеске турган деп сананган. Экинчи проектте эки өйдөг ордына үч өй отураары айдылган. Же ол шүүлте база жагадылбаган. Учн-учында башкараачы ишчилер улай ла солынып туратан шүүлтеден не де артпаган.

Башкараачы иште турган кижининн колында өткүрө жаан жаг бололо, ол кижн билбес те болзо, бастыра керектерге киржерин токтодор шүүлте Хрущевтынн бойнынн ла оныла коштой иштеген улустын политический культуразы жагыс болбогонынаг улам жаан жол албаган. Андый керектер Россиянынн жүрүминде озогыда көп болгон.

Ол жагынаг 1957 жылда июнь айдагы Пленумнынн кийнинде болгон керектер ажарулу. Ол Пленумда азийгы «Сталиннинн гвардиязы» болгон улус көп жагы болуп алала, Хрущевтынн ижиненн жагадарга күжүренгендер. КПСС-тынн Төс Коми-

тединин Президиумында кол көдүрелсе, оны Баштапкы качы болгон жамызынан жайымдаар эдип жөптөгөн. Хрущевко жөмөлтө эдип турган улус турумкай тартыжала, ол жөпти өткүрбегендер. Сталинисттерди туй сокконьнда Г. К. Жуковтын учуры жаан. КПСС-тын Төс Комитединин Президиумынын жуунында маршал ол улуска көскө-башка мынайда айткан: «Черү ол жөпти жаратпай жат, менен жакару жокко бир де танк турган жеринен кыймыктабас!» Ол сөстөр учында барып Г. К. Жуковтын политический башкараачы болгон жолун туй алган.

Июнь айдагы Пленум өткөн согында удабай Н. С. Хрущев Г. К. Жуковты КПСС-тын Төс Комитединин Президиумынын членинен ле СССР-дын коруланар Министринен жайымдаттырган. Маршал ижинен ол өйдө жанжыккан эп-сүмеле — гран ары жаар командировкага ийеле жайымдалган. Ого актанар арганы чек бербеген, анайда ок Ада-Төрөл учун Улу жууда ат-нерелү полководецти ненин учун политический иштеген сүргенин партияга ла албатыга жартап айтпаган. Шылтак база жарт — тын кижиден коркып-жалтанып турганы.

Мында Н. С. Хрущев уйан башкараачы ишчи болгоны база иле көрүнген. Оны «майчык» өдүктү кижиде деп айдышкалы удаган. Киевте, ошон Москвада иштеерде башкараачы ишчилер жанынан ондонбойтоны билдирип турган, Хрущев бойыннын жангыртуларын жарадып турган ишчилерге эмес, жалканычган улуска белен жөмөнөтөн. Онын учун, темдектесе, Н. Подгорный аайлу, нени ле айтса бүдүрерге белен улусты бойына жууктадып туратан. Алдынан бойыннын шүүлтези бар улус ого жарабайтан. Хрущев бойын тынзынып, өскө улустап жөмөлтө бедрейтен. Жыгылган шылтактардын бирүзи анда. Хрущевтын жангыртулар эдер шүүлтезин жаратпай турган улус оны неме билбес, жетире ондобой турган кижиде эмесе тенееригени деп бодоп, жарамыкту баштапкы ла учуралда туура таштап салдылар.

Бир өйдө Хрущев партиянын аппаратадында интеллигент ишчилерди бойына эмеш жууктаткан Ол Д. Шепиловты Төс Комитеттин качызы, өскө ороондордын Министри эткен. Ле КПСС-тын Төс Комитединин июнь айдагы (1957 ж.) Пленумында Шепиловтын кылыгын көрөлө, «интеллигент улустап» күүни чек жанган.

Хрущевтын бачымдайтаны, качы ла суракка кирижип, түрген бүдүрерге албаданатаны база коомой салтарын жетирген. Манежете журукчылардын выставказына барып жүргени сагыжыма кирет. Барардан озо ого выставка ла ондо турушкан журукчылар керегинде аңылу справка белетегендер. Анда искусствонун сурактары ас көргүзилген. А журукчылар, бичиичилер Хрущевты «ширдекте отураачы тенек Иван», «кукурузник», «балырууш» ла өскө дө деп чололоп шоодып тургандары керегинде көп айдылган. Справкада айдылганын кы-

чырала, ачынып калган Хрущев «мен ологго жышмазын берерим» деп жазанып барган. Андый ок быјар эп-сүмеле Хрущевтың өштүлери оның алдына Б. Пастернакты јабарлагандар, А. Несмеяновты СССР-дин наукалар Академиязының президентинен јайлаткандар, литератураның, искусствонун ла науканың өскө дө ишчилериле өштөштирген.

Барып јаткан јерин билбес кижилер кича ла кире ыраак барар, је ол кижининг барган јолы түс эмес, базыды койрыктейрик — кезикте ол түрген ичкери көндүгер, кезикте туура болор, јана базар деп, јебрен өйдөгү ойгор улус айдышкан. Хрущевтың экономикада ла социальный керектерде көп јангыртулары шак андый.

Экономиканы тыңгыдар политика Хрущевтың ижинде энг уяны болгон. Ол экономиканы Госплан, Совнархозтор, министрстволор ажыра башкарар задача тургузып, ишти төзөп башкарарын јангыртарына, иштеп турган улустың—ишмекчилердин, крестьяндардын, наукада ла техникада турушкан интеллигенцияның иштенер аялгазын өскөртөрине, јадын-јүрүмин јарандыраына ајару этпеген.

Оноң улам 1961 јылда партияның Программазын белетер иште тың уур-күчтер болгон. Программага ороонның экономический өзүми ле телекейде экономический маргаан өдүп турганы керегинде материалдар кожотоны јанынан тың блааш болгон. Андый шүүлтелерле комиссияның жуундарының бирүзине СССР-дын Министрлер Советинде наука ла экономиканың Госсоветининг председатели А. Засядько келген. Оның докладын научный төзөлгө јок, калай деп сөккөндөр, СССР-дын экономиказы ла США-ның экономиказы өзүп турганы керегинде бодоп айдылган.

Башталган сөгүшти ле блааш-тартышты А. Засядько токтотты. Машинага соккон 80 страница материалдын баштапкы страницазын көргүсти. Анда «Программага кийдирер» деп бичийле, «Н. Хрущев» деп кол салган. Анайда сегизенинчи јылдарда Совет Союз США-ны экономический мөрөйдө акалап чыгар деген шүүлте, јартамал тоолорыла кожо Программага кирип калган. Амаду јаан болгон. Је амадула коштой алтамдар база керек. Алтамдарды ороон јетире эдип болбой калды. Амаду бүтпей артты.

Мында ол өйдөгү текши аялганы база ајаруга алар керек. А. Засядьконунг көргүскен тоолорына бүдүп турган улус ас та болгон болзо, је бистинг сагыш тың болгон. Сагыш куру кей эмес, төзөлгөлү. Јөптөлип турган јангы Программа јаан јангыртулар ла кубулталар баштаарына партия ла албаты бүткен, иш, јүрүм текши јаранарына иженген. Ананг өскө јангы Программаны не јөптөйтөн эди деп сананган. Хрущев јүре де берерде, керек токтободы. 1965 јылда сентябрь айда КПСС-тың Төс Комитедининг Пленумы хозяйстводо реформа өткүрери керегинде суракты шүүшкен. Је Брежнев јангырту-

ларды жаратпай турганынан улам, онон озо башталып келген бастыра керектер ташталып калды.

Государстводо башкартуда ла партиянын ижинде жангыртулар эдер иш база токтоды. Партиянын крайкомдорун ла обкомдорун промышленностьтын ла журт хозяйствонун эдип бблири керегинде Хрущевты кем сүмелегенин билер кижии жок. Байла, андый шүүлте берген улус партияда Хрущевтын тоомжызын жабызадарга амадаган болор.

Бу айдылган жастыралар учун Н. С. Хрущевты КПСС-тын Төс Комитединнин октябрь айдагы (1964 ж.) Пленумында тын бурулаган. Пленумда партиянын XX съездинин жөптөрүн жарадып, кыйа баспастан бүдүрүп турган улус ла бойлорынын чын амадуларын удурумга жажырып жүрген сталинистер бу ла жуукта бойлорун жөмөп өрө көдүрген башчыны жаратпай бириге бергени кайкамчылу болгон. Хрущевты жангыс ла бойы башбилинип башкарганы учун эмес, көп нургуны жангыртулары учун жайлатканы удабай жарталган. «Бускалан болбозын» деген кычыру башталган жангыртуларды, ичкери өзүмди узак ойгө токтодып салды. «Жангырту» деген сөс, XX съезд керегинде айдатаны көп улуска жеткерлү болуп божоды.

Бисте ле гран ары жанында Хрущев керегинде айдып турган кеп ле укаа сөстөр эмдиге жоголголок. Көп керектер баштайла учына жетирбеген Хрущевтын ады-жолы албаты-калыкта арпады. Бир өйдө Иван Грозныйды көдүрген ле Борис Годуновты жамандаган калык Сталиннин кийнинде өч аларын, истеерин билбес, жастырып ла булгалып жүрген башчыны жаратпаган. «Кижинин учурын көдүргени чын болгон керек, же учурын көдүрер кижии база болгон эмес пе» деп, айалга жымжап баштаган өйдө И. Сталин керегинде М. Шолохов айткан дежет. Ол Хрущевты чик жок уйан эдип көргүзөргө амадаганы, Хрущевты өскө кижинин жеринде отурган деп айдарга турганы.

Ол ок өйдө Күнбадыштагы ороондордо Никита Хрущевты Джон Кеннедиге, ХХIII Иоан папала коштой тургузып, шак ла бу политический ишчилер башка-башка шылтакла жогордо, 60-чы жылдардын учында телекейде айалга коомойтыган деп айдыжат. «Хрущевизм» — социализмде жангы алтам болгонун көргүскен көп тоолу бичиктер чыкты.

1964 жылда октябрь айдын кийнинде өткөн жирме төрт жылдын соңында, эмди бис Хрущевтын эткен жакшы керектерин ле жастыраларын жарт көрүп турубис. Онын эткен эн жаан кереги — Сталиннин учурын өткүрө көдүргенин иле-жартына чыгарып коскоргоны. Оны кем де ойто орныктырып болбоды, болор арга да жок. Анайдарда, терен коскорылган. Оны баштаган кижии тегин иштенген эмес. Сталин тужында истеткен ле кыйнадып өлтүрткен көп тоолу коммунистерди ле партийный эместерди жалтаныш жоктон актап баштаганы партиянын

ла госу­дар­ст­во­нын жү­рү­мин­де ак-чек болорын орныктырарын да аначада ла жаан учурлу болды. Бастыра керектерди төс жерден башкарарын токтодоры, бюрократизмди, чүмеркешти жоголторы жанынан, кезик керектерде жаан једимдү болбогон до болзо, тыг иш башталган.

Хрущев тужында јурт хозяйствоны өскүрерин јарандырып баштаган — продукцияны госу­дар­ст­во­го садып алар бааларды бийиктеткен, каландар јабызадылган, јаңы технологияны тузаланып баштаган. Јум јерлерди сүрүп, кыра салганы једик-пестерлү де болгон болзо, орооннын улузын аш-курсакла јеткилдееринде бойынын жаан учурын көргүскен. Хрущев деремнеде гран ары јанынын ченемелин тузаланарга, јурт хозяйстводо баштапкы революция эдерге ченешкен. Кукурузаны да таркадарга ченешкени жаан јастыраларлу да болзо, јакшы амадулу болгон. Је деремнеде колхозторды бириктирип, жаан хозяйстволор төзөгөни, улустыг бойынын хозяйствозын астатканы коомой керек болды.

Хрущевтын адыла наукада ла техникада жаан једимдер болгоны, јуулажар ийдеде баштаачы империалист госу­дар­ст­во­лорго тендешкени колбулу. Бистин ороон космоско чыкканына учурлай Н. Хрущев ло Ю. Гагарин коштой турган фотојурук бастыра телекейге таркаган. КПСС-тин XX съездинде амыр-энчү коштой турар политика јарлаганы Қариб талайдагы кызаланнын кийинде Күнбадыштагы госу­дар­ст­во­лорло колбулар эдетен быжу төзөлгө боло берген. Хельсинкиде текши Европанын јуунынын јөптөринде телекейде айалга јымжап баштаганына јөмөнип, экинчи телекейлик јуунын итогторы јарталып чокымдалган, экономикада өмөлөжөтөн, јети­рү­лөр, шүүлтелер алыжатаң јаңы телекейлик қолбулар ла ээжилер јарлалган.

Ол өйдө партия көп тоолу социальный иштерди бүдүрип баштаган. Городто ло деремнеде улустыг јадын-јүрүминин кеми табынча бийиктеп турган. Је экономикада ла социальный керектерде башталган јаңыртулар жаан јол албады. Јаңырту эдеечилердин амадузына 1956 јылда Венгрияда болгон түймеен тыг согулта эткен. Мында Никита Сергеевичтин өткүре тыг билеркейтени, теориянын ла политический стратегиянын сурактары жанынан кичеенбейтени коомой салтарын јетирген. Хрущевтын социализмди јаңыртатан политиказынан эш-неме болбоды. Баштапкы качыга удурлажа тартышкан Мао Цзэдуннын айдыжыла, Хрущев эки бутла баскан: бирүзи јалтаныш јоктог ичкери барарда, экинчизи озогы жүрүмнин үлјизинде чыгып болбос болуп, бадалып калган.

60-чы јылдардагы јаңыртулар ненин учун јол албаганын јартаарга, мынайда айдарга јараар: башкарып турган аппарат, бастыра эл-јон жаан кубулталар эдерге белен эмес болордо, азыйгы ээжилерди ычкынар күүни јок улус јаңырту эдеечилерди акалап чыккан. Је анайда айтканы — текши

сөстөр. Ненин учун олоҗ акалаганын чоқымдап јартаары керектү.

Эткен јастыралардын бирүзи, мен бодозом, јанғыртуларды азыйгы јакаратан, керек дезе, бюрократ эп-сүмеле эдип баштаганы. Хрущев экономикада, культурада, политический жүрүмде јанғырту эдерин белетезин деп, јакаруны административный, бюрократический аппаратка — министерстволорго, ведомстволорго берип туратан. Јанғыртуны дезе, шак ла олоҗдын ижин өскөртө тözөгөнинен баштаар керек болгон. А аппарат дезе, бойын кажы ла учуралда козулап, аргадап алар арга табып турган.

Ол јылдарда социализмнин ороондорында, анайда ок капиталдын госуларстволорында јанғыртулар эдер иштин программазын аңылу ученылар ла политический ишчилер ороннын башчызы болгон кижиге баштадып тургусканы јаан једимдү болгон. Анайда Венгрияда, Югославияда, Қитайда эдилген. Японияда тын өзүмнин программазын профессор Охито башкарып тургускан. ФРГ-де өскөртүлердин планын тургускан профессор Эрхарт соңында орооннын канцлери болды.

Экинчизи — албаты-калык јанғыртуларда турушпаганы. Эмди бис текши јарлу боло берген ченемелден Хрущев туҗында улуска өткөн ой, эдетен керектер, бүдүретен иштер керегинде сүреен ас иш эдилгенин јарт көрүп турубыс. Јанғыртулар эдеринде эл-јоннын элбек калыгы чек турушпаган. Ол тушта «Хрущев Сталиннен незиле артык? Сталин туҗында ээжи-јанду болгон. Бюрократтарды түрмелеп турган, баалар јабызаган эди» деген куучын улай ла болуп турган. Оның ла учун 1964 јылда октябрь айда КПСС-тын Төс Комитединин Пленумы өдүп турарда, улус јенил тынала, жүрүм јаранарын иженип сакый берген.

Калганчы шүүлте. Хрущевтын бойы керегинде тоолу сөс. Бүдерде терен сағышту, јалтанбас ла иштенкей кижы бойын база бийиктедип баштаган. «Бистин Никита Сергеевич» дегени көптөй бергениле Сталиннин јастыраларын коскоргон кижы бойы үрелип баштады. Јалканчык улус Хрущевты мактап, анайда јаан јамы, бийик кайрал-сый, ат-нере алып тургандар. Ороондо керектер там ла коомойтыганыла коштой «улу онјылдыктагы» једимдерди ле јенүлерди мактаган үндер там ла тын угулып турды.

* * *

Озогы улус «Кижинин салымы — оның кылык-јаңы» дегетен. Никита Хрущев айландыра болгон айалгадан эмес, акту бойынын кылыгынаң јыгылды. Ол јаантайын түргедеп, бачымдап жүретен.

Хрущевтын болушчыларынын бирүзи меге Никита Сер-

геевич Уинстон Черчильле тушташканын куучындаган. Ол Хрущев ло Булганин 1956 жылда Англия барып жүрерде болгон керек. Олор У. Черчильге Совет Союзтын элчилигинде тушташкан. Британиянын карыган кара-кулазы айдыптыр: «Господин Хрущев, слер јаан, јаан жангыртулар баштаптыраар. Ол јакшы! Бачымдабаган болзогор, онон јакшы болор эди деп айдарга санангам. Капчалды эки калып өдөргө күч. Ого түжүп калардан маат јок». Ол айтканына мен «кажы јаратка калып једерин болбес болзон, капчалды өдүп болбозын» деп кожор эдим.

(Быыл 24 февральда чыккан
«Литературная газетадан»
Токшын Тодошев көчүргөн)

Борис Укачин

АРСЛАНБЕК НӨКӨРИМ

(Эски повестьтин жаңы бажалыктары)

1984 жылда «Менин кару нөкөрим Арсланбек» деп повесть бичип божотком. Онон бу жаан эмес повесть 1985 жылда менин «Туулар туулар ла бойы артар» деп жаңы жуунтыма кирген.

Арсланбек — Москвада А. М. Горькийдин адыла адалган Литинституттын студенти. Онын үредүзиле, азыйгы ла эмдиги жүрүмиле колбой, мен бойымнын Литинститут керегинде сөзүмди айдарга амадагам. Кыскарта айткажын, повесть жаңыс ла Арсланбек керегинде эмес, онойдо ок телекейде бу сок жаңыс институт керегинде.

Повесть бичилген. Алтай тилле кепке базылып калган. Же эмди оны орус тилге көчүртер керек. Мындый амадула мен повезимди бойым орус тилге суй — подстрочник эдип — көчүрүп баштадым. Кандый ла произведениени бир тилден база бир тиле көчүрөтени жеңил иш эмес. Онын үстине кееркем-жик проза болзын... Же ондый да болзо, бу иш барып-барып, база учына чыккан.

Арсланбек керегинде повезимди көчүрүп алган киреде, бистин Горно-Алтайск городко бойынын кандый да керектериле Новосибирсктен Абрам Китайник деп атту-жолду бичичи келген туш болгон. Ол мынын алдында орус тилге менин бир канча повестьтеримди ле куучындарымды көчүргөн таныш кижги. Онын көчүргендери Москванын журналдарында ла издательстволорында кепке базылган. Эмди азыйгы көчүрөчим бистин городко айылдап келерде, мен жаңы повезимнин подстрочнигин ого көргүскеним жарт. Онон ары не болгон деп бодоп туругар?.. А. Китайник жаңы повестьтин подстрочнигин кычырарын кычырган, танышкан, же көчүреринен мойноп ийген. Орус тилге көчүрилбеген повезимди туура салып та койгон болзом, же ол меге амыр бербей, жаантайын ла жүрегимди өйкөп, көксимде тирү кинчек болуп кыймыктанып, билдирип турар..

Китайниктин темдектегениле повестьте та не де келишпей, жетпей жат. А мен оныла ала-тарый жөп эмес болгом. Акыр, ол онын жетпей турган жери кайда? Незинде? Кайда, кажы туужында жажынган?.. Мени бу ла мынан да башка сурактар туйбалада берди. Жаңы иш баштаарга чаптык эдет. Бичилип

калган повестьтин учы-түбине, онын бир аайына түней ле чыгар керек.

Мен повезимди бичип турарымда, онын төс геройы болгон Арсланбекти јаан үредүзи жок, кандый да кокырчы ла эмеш тескеери, өчөш кылыкту да болзо, је бу ок өйдө оны јалакай, буурзак, албаты-јонынан алган јаан јайалталу кижн эдип јураарга санангам.

Повестьти јаан орус литературанын тандагына тандак-тай тудуп, онын узактан бери өткөн јолы ла ченелтези ажыра көрзөм, Қитайниктин айтканы чын болгодый..

Арсланбекти јайалталу поэт-үлгерчи деп оосло айдып та салган болзом, онын үлгерлерин, јаан јайалтазын јартаган ла көргүскен јери, бажалыгы кайда?.. Повестьте эм тура андый бажалык жок! Чындап та, ол кайда? Оны не көр-гүспес, не јурабас?

Онон ары: Арсланбекти мен аксак, бир буды агаш деп айдып јадым. Оныла не болгон? Мынын шылтагы кайда?.. Қанайып мен ол керегинде чокымдабай, јанду ла айдып койгон болотом? Айса болзо, төс геройдын бу кенек-тутагы ажыра кижинин кандый да јаан түбегн, кандый да солун салымы јажынып јаткан болор бо? Андый да болуп айабас. Ненин учун менин Арсланбегим азыйда ас кычырган? Ас билип јат?.. Бу база кижинин уур-күч салымыла колбулу болбос по!.. Бу ла мынан да өскө сурактардан улам, меге бу повестьке бир канча јангы бажалыктар кожорго ло бичиирге келишкен.

Арсланбектин ар-бүткенни алган јайалтазын көргүзерге амадап, мен Литинституттын семинарынын ижин, студенттер бой-бойларынын творчествозын шүүшкенин көргүскени ажыра, бойымнын база бир амадуума јеттим ошкош. Јангы бичилген бажалыктардын бирүзинде Арсланбек канайып эр-јажына кенек артып калганы керегинде айдылат.

Бу јангы бажалыктар, бойым бодозом, бир канча јыл алтай тилле кепке базылып, ак-јарыкка чыгып калган произведениенин гран-кыйуларын эмештен де болзо, элбедип ле теренжидип койды ошкош. Ого үзеери ачка-јутка алдырышпас Арсланбектин де ич ле тыш јүрүминин азыйда билдирбеген јангы кыбын ла чийүүзин көргүзет дезем, байла, чын болер.

Арт-учында база бир тегиндү эмес јартамал.

Мен Литинститутка Н. С. Хрущевтын өйинде киргем ле үренгем. Шак ла ол алтанынчы јылдардын бажында партия ла государствонын ол өйлөрдөги башкараачылары литература ла искусствонын ишчилериле туштажып туратан. Бу туштажулардын изи текши совет литературада, кеендикте бойынын кандый да изин арттырып, кандый да салтарын јетиргени база төгүн эмес. Шак ол јылдарда, мен Москвада үренип турарымда, СССР-дин бичиичилер Союзындагы пар-

тийный организацияны нөкөр Хрущев түймедип, туш-башка чачкан. Санаама кирет, көп коммунист-бичиичилер партийный учетко бистин институттагы партийный организацияга келип турган эди. Бу ок өйдө, мен экинчи курска көчкөн жыл, а ол 1964 жыл болгон, — бистин Литинститутты жабары керегинде башкарунын жөби чыккан. Улу пролетар бичиичи А. М. Горький ачкан телекей үстинде сок жангыс Литинститутты Хрущев ло онын көдөчилери бойлорынын табыла жаап, жангыс ла заочный бөлүгин арттырып саларга тургандар.

Бу керегинде мен эски повезимнин жангыс бажалыктарыла колбой не бичип тургам?.. Бат ол өйлөр керегинде, бистин институтты канайып жапканы ла ойто катап ачканы керегинде ас ла болзо база эки бажалык келер жуук өйлөрдө бу повестыке кожулар. Мынайып, эски повестытин «эдиканы» жангыдаг өрүп-өзөр лө орооннын текши жүрүмиле биригип, там элбеп ле курчып, бистин совет эл-жоннын, онын литературазынын ла кеендигинин чарыпталып өткөн жегил эмес жол-жорыгын көргүзөр.

Азиянын уулы Арсланбек керегинде эски повестытин бу кепке базылып жаткан бажалыктарына жангыдаг кожулатандары «Эл-Алтайдын» номерлеринин бирүзинде кепке базыларына мен иженип турум.

ЛИТИНСТИТУТТЫҢ ТВОРЧЕСТВО СЕМИНАРЫНДА АРСЛАНБЕКТИҢ ҮЛГЕРЛЕРИН ШҮҮШКЕНИ КЕРЕГИНДЕ КУУЧЫН

Литинституттын творчество семинарында Арсланбектин үлгерлерин баштапкы ла катап шүүжетен күннин алдында, ол менин кыбыма келген:

— Сен билерин бе, менин досум-нөкөрим, мен айлыма телеграмма ийгем. Айшат-эжимди капшай ла келзин деп кычыргам. Онын келерин сакып, жал-жүрегим сыстайт, досум... Келгей не? Келер ле болбой...

— Үйинди не алдырып жаткан?

— Канайып «не»? Алдырбас аргам жок туру. Ол келип бистин ортобыста отурза, менин үлгерлеримди жамандап, байла, слер мени тыг адылбас-кинчектебес болбойоор. Андый эмес пе, досум? Бу жанынаг сен не деп сананадын, а?

— Кайдаг билер. Ажындыра айдарга күч. Айса болзо, адылгылап, сөккилеп те ийерден айабас. Сен бойыг билерин, шүүжү ачык-жарык, курч айалгада өдүп жат. Айдарда, керде-марда адылгылап баштаза, Айшаттын көзине бойыг уятка түжетен жадын...

— Ондый болбос ло болбой, алтай-досум. Бистин семинар андый ла баш-уч жок эмес ине. Тонг ло үй кижинин көзине бистин нөкөрлөр анайда кылынгылабас болбой. Жок, омор

онойтпос! — Арсланбек бүдүмчилү айдып, чодыр жүзинин үстинде жайылган жаан-элбек мандайынын терин алаканыла арча согот. — Айшат бүгүн энирде учуп једер. Айдарда менин үлгерлеримди шүүжеринен сондобос...

— А бистин уулардын ортозынан кемизи-кемизи кезе согуп...

— Токтоп кал, досум-алтайак, баштапкыда, менин үлгерлерим тон ло коомой эмес ошкош эди. Бу керекти экинчи јанына экчей тудуп көрзө, јаражайдан көс кылбыгып, јаан чындыктын бойы да јалтана түжер болбой.

Арсланбектин ажындыра ла өкпөорип турганы иле билдирет: ол мени эмес, элден ле озо бойын тоқынадарга кичеенип јат. Онызын биле-тура, мен өнөтийин айттым:

— Сен бойыңды чып ла чын ойгор-гений деп ондоп турган ба? Сенин үлгерлеринде јектеер јери јок, јик табылбас, онын учун олордын кеендик-јаражынан јаан чындык та јалтана берер деп, акту жүректен аланзыбай туруң, а?.. Мындай шүүлтени сен семинар-шүүжү тужында айда сал, бат шак ол тушта, алыманды аларын, агаш-ташка согуларын!

— Кем үлгерлер керегинде айдып туру! — Арсланбек ачынып чыкты. — Мен үлгерлердин кеен-седени керегинде эмес, үйим Айшаттын јаркын болгон јаражы керегинде айдадым! Онын јаражына ончолоры кылбыгып, сөс айдыжин болбой, онойдо ло отура калгылаар дейдим. Эмди сеге јарт па?..

Ай, Арсланбек, Арсланбек — антыгарлу најым, јаш баладый ак, ачык сагышту, айдарга болбос каткымчылу нөкөрим!..

Шак мындай айалгада сакылталу четверг — менин нөкөриме анчада ла јаан өкпөорилү күн једе конды. Шак ла бүгүн онын үлгерлерин көрөтөн, көс чинбестен шүүжетен күн эмес беде, кайракан...

Ончозынан озо сөсти бистин курстын староста-јааны — Уралдын улу сындарынан келген үлгерчи, андый ачык-јарык, јардак ла ал-карадан тура калбас дейтен, чала ажа-конгыш күлүк, Владлен Машковцев алды. Ол бойынын шил көстөрин јалтырадып, бек капшуун колдорыла кейди дезе согот:

— Бис, најылар, јартын айдар болзо, Арсланбекти чала јабыс көрүп, оны электеген аясту каткырыжып, ончобыс ырјандашкылап јадыбыс... Эмди ле эки көслө лаптап көрүп турар болзо, бу бистин алдыбыста чындык, јаан поэт отурып јат. Национальный поэт! Кудайдан алган куулгазын-јайалталу поэт! Ачыгынча, јаңыс та јажыды јогынан айдар болзо, орус тилди јакшы ондобой јадып, Арсланбек бойынын подстрочник — суй көчүрилген үлгерлериле бистин алдыска шак мынайда солун ла јаркынду ачыла түжер деп, бу мен сакубаган да, сананбаган да эмтирим. Кандый чындык, көрүмјилу үлгерлер ле туујы-поэмалар, нөкөрлөр!

— Куру сөстөр, Машковцев! Калас калырабай, кандый бир чокым темдектер көргүс!

— Бис бүгүн Арсланбектин юбилейинде эмезис! Бис эм үстине ончобыс түңей, ончобыс студенттер! Жарта, чокымда, көзиске көргүс!

— Бис — түңей эмезис! — Машковцев кап ла ала койды. — Чын, бис ончобыс студенттер. Же бис түңей эмезис. Бистин көрүштерис, жайалталарыбыс — жангыс калыптын огы эмес! Темдектер керек дештеер бе, — темдектер толтыра! Бастыразынын бажына да чыгып болбозыгар! — деп, ол куучынын оноң ары улалтат. — Москванын шыра-кыйынду, куру шилдер тартып жүрген ады да керегинде үлгерди алып көрүгөр... Арсланбектин ар-көкси ашып, ого акту жүрегинен килеп бичиген атты, чынын айткажын, бис ончобыс күнүң ле сайын көр жадыс. Же онын салымы керегинде кемис те сананбаган, кемис те мынайып бичибеген. Же кемис бичиген? Бичиген кижин бар болзо, мен көрөйин, өрө тур чыксын?! Кем де турбай жат. Кем де бичибеген! Бу сок жангыс үлгери ажыра Арсланбектин ич кылыгы, киленкей, малзак санаазы биске иле көрүнөт, нөкөрлөр! Кем мениле жөп эмес?.. Жөп эмес болгозор, бери тындагар, мен онын бу үлгеринин орус тилге суй көчүрилген подстрочнигинин бир мындый жерин эмди ле кычырып берейин:

С утра, запряженный, он тяжело ступал
По следам колес автомобилей,
Тяжело дышал он, вез пустые бутылки в ящиках.
Стекло громыхало, звенело, пело.
Я в глаза его глянул, вижу —
Спят, не видят, уснули глаза коня!
Что же снится тебе, добрый мой товарищ?
Может быть родное горное утро?

Владлен маргаанга чыгатын байгада турган жүгүрүк ат чылап, бойы да чыданыкпай, там ла өкпөөрөт. Онын суй түшкөн ле узун чачтары да терлеп калган ошкош. Бажынын кезем кыймыгыла Машковцев мандайына түшкөн чачын ойто кайра чачат. Кайра чачат, катап ла куучындайт:

— Бу жангыс ла жаан городто шыралап жүрген ат керегинде үлгер эмес, нөкөрлөр. Слер онойып бодобогор! Бу, жартын айткажын, — кижин керегинде үлгер! Арсланбек ыраак крайлардан бери жаан городко, Москвага келген бистер керегинде, бойы керегинде бичиген. Чындап та, бис бойыбыс, шак ол ат чылап, чыккан жерис керегинде сананбай, санааркабай, жаныксыбай жадыс па? Угугар, оноң ары кычырып жадым:

Бредешь по асфальту, головою киваешь,
Привык к запаху бензина и грохоту трамваев.
О, как я на тебя похож, друг мой!
О, насколько же я не похож на тебя!

Жаңыс ла чындык поэт атты мынайып жүраар ла мынайып тирү жүректен сезер, билер, ондоор аргалу!.. Ат — ого тегин ле тынду, мал эмес, а кижн болуп, нөкөри болуп, килемжи-зи, кинчеги болуп билдирип турганы — мени, орус кижини, анчада ла кайкадат ла каан-айаска көзимди катап ачат!

— Атты ол јакшы аайлап јат — деп, семинардын башкараачызы јөпсинет. — Мынызы национальный үлгерчинин аңылу сезими деп айдарга келижер. Орус поэт, мен бодозом, бойын атка түнейлебес болгодый. Солун көслө көргөн солун журук туру.

— Лев Николаевич Толстой Холстомер деп ат керегинде бичиген кийинде, онын көп тоолу сөгүшчилеринин бирүзи Толстой азыйда элден ле озо кижн эмес, а бойы ат болуп чыккан болор деп айткан! — Өлөнгөн озо јалбырак болуп, Витя Яковлев айда салды. — Мен шахтерлор јуртаган Донецк городтон. Онын учун бойымды таш-көмүрге түнейлеер арам бар...

— Араай, нөкөрлөр. Табыш этпегер. Сөс ончогорго једижер — деп, семинардын башкараачызы ол ок төп үниле эрмектенди. — База шүүлтен бар болзо, айт ла, Машковцев...

— Айдатаным ас арткан... Акырыгар, нөкөрлөр, мен база ла бир темдек көргүзип ийейин... Арсланбек јараш, чокым, кен кеберлерлү чүмдеп јат. Ол ок ат керегинде үлгердин мындыј јолдыктарына ајару эдигер. Ойто ло подстрочник. Арсланбектин төрөл тилинде бу јолдыктар кандый угулат не? Је орустап кычырайын, тындазагар:

До сих пор на родине все тропинки хранят ваши следы.
Там, кося понимающие глаза на бег воли,
Свежий горный рассвет кони пьют по утрам из речек,
Ясный горный закат кони пьют вечерами из речек...

Ашкан ла чыккан күннин тагдагын аттар суулардан ичип јат! Јараш айткан. Чын айткан!.. Мен бодозом, сөс јогынан — бу поэзия!..

— Бу үлгерге подстрочник эдерге кем сеге болушкан, Арсланбек? — деп, эди-каны чала сырзак, күргүлим-сары чачту Максаковтын үни угулды.

— Не помог, а помогла — деп Арсланбек та ненин де учун чала тыңзынып, орус тилди чын ондоп турганын көргүзерге сананды ошкош. — Меге орус тилдин үредүчизи Нина Илларионовна болушкан. Чынын айткажын, мында, Москвада, менин болушчыларым көп эмей. Мен јаныскан эмезим. Улус ортодо, нөкөрлөрим ортодо жүрүп јадым...

— Көрүп туругар ба — деп, Кавказтын Карачай тууларынан түшкен Ахмат Кубанов тур чыкты. Ол — озодо күрешчи болгон. Онын учун эди-каны бек, бырчыт. Бып-быјыраш чачту, эрин сагалду эр оног арыгы шүүлтезиле улусты каткыртып ийди: — Арсланбек — ат эмес, нөкөрлөр! Јок, менин нөкөрим, чып ла чын айдадым, атка түней эмес!

Жазап сананыгар: Арсланбек, мен шүүп көрзөм, атка эмес, а жап-жакшынак балыкчыга түңей! Шүүлтемди жартап жадым. Араай, табыштангылабай, тындагар: темдектезе, поэмалар ол жаан балыктар. Кит-кербалыктар. Улгерлер — ол оок балыктар. Ончолоры тирүү, жалтырашкан кайсырыкту... Мен карачай тилле бичип жадым. Менин тилим Арсланбектин тилине түңей. Жуугаш. Бир тазылду. Онын учун Арсланбектин үлгерлерин мен орус тилге көчүриши жогынан ондоп жадым. Ого үзери, нөкөрлөр, слер, байла, укканыгар, билеригер, беженинчи жылдардын учуна јетире бистин карачай, балкар, чечен ле Кавказтын өскө дө бир кезек калыктарына Орто Азияда јадарга келишкен. Ондо өзүп ле чыдап, мен Орто Азияда түрк тилдү калыктардын тилдерин оноң теренжиде ондоп билип алгам. Айдарда...

— Слердин јоннын уур салымы керегинде куучынды ойто катап коскорбо, Ахмат — деп, семинар башкарган поэт эрмектенди. — Ол керегинде өскө өйдө лө өскө айалгада айдарын. А эмди Арсланбектин үлгерлери керегинде...

— Мен шак ла онын үлгерлери керегинде айдарга жадым — деп, Ахмат јөпсинет. — Мен, база катап жартап жадым — Арсланбектин үлгерлерин мен суй көчүриштең, орустап эмес, а онын бойынын тилле кычыргам. Онын үлгерлери агару ла алкышту Азиянын бойына түңей. Је уксагар да, ондозогор до, кандый ойгор шүүлте салынган сөстөр:

Стыдно хвалиться и кичиться радостью своей —
(Мен слерди ондозын, билзин деп, өнөтнийин орустап көргүзип турганым бу) —

Перед калекой, перед увечным человеком.
Добрый всегда поделится своей радостью
С калекой и увечным человеком...

Эмди, нөкөрлөр, јажыды жогынан бис бойыска көрөлик. Бис Арсланбекке та ненин де учун јаантайын ла каткырыжып жадыс. Јартын айдар болзо, ол аксак учун, бис кыйыктап жадыс. Бу төгүн эмес. Чын...

— Ахмат, досум! — деп, чыдажып болбой, Арсланбек јаан табыштанды. — Сен канайда бердин?! Онойтпозон! Онызы меге ујат, досум! — Ол кенете санаа алынып, үйи Айшатка көрди: — Бар, Айшат, бар, јан... јайнап турум, јан, көөркийим! Оноң башка мен ујалганыма — отко салган учук чылап, тургуза ла чоно берерим...

Айшат јаш бала чылап, отурган јеринен уккур туруп, јажына кийген јараш кызыл сопогыла чыкырап, эжик јаар мендештү басты. Бис ончобыс Арсланбектин үйин көстөрибисле үдежил, кийнинен көрүп, отыра калдыбыс.

— Алдырбас, Арсланбек! — деп, Ахмат турумкай үниле айтты. — Арай ла эп јок болуп калды, досум... Сөс — куч-

каш дегенин сен бойың билерин. Чыга конгонын бойым да сеспей калдым, Арсланбек...

— Кем жок, кем жок, досум — деп, Арсланбек тургуза ла кубулып, омок ло ачык-жарык күлүмзиренди. — Мында сенин жаманың жок, досум... Слердин мени учы-бажы жок мактагылап турганыгар меге уйатту. Агынча айткажын, слер мени аай-бажы жок сөкпозин, адылбазын деп, мен үйимди бери бу семинарга кожо экелген инем. Ол отурарда, слер мени ойнинен өткүре адылардын ордына, өткүре тың мактап баштадыгар. Эмди Айшат мында жок. Эмди агы-чегин айдыгар, досторум — адылыгар. Улгерлерим керегинде ачу чынды айдып, адылыгар-коскорыгар. Ойн-комудал болбос, досторумдар!

Тал-табыш, каткы жылбырт эдип калды. Арай эп-жок айалгага түшкен Ахмат нөкөрин Арсланбек бойы шак мынайып аргадап алды.

— Менде база бир мындый шүүлте бар — деп, Ахмат ойто эрмектенди. — Арсланбектин үлгерлери ончозы ла кунукчалду, кандый да ачу-корон тусла колынган эмес. Ондо сүрекей каткымчылу да үлгерлер бар. Кижини каткы ажыра санандырып жат. Анчада ла онын төрт жолдыктан турган кыска үлгерлери меге јилбилү:

Яд одной змеи
Никогда не убьет другую змею.
Свет одной звезды
Никогда не затмит другую звезду.

Чокым да, јараш та! Ончозы — ордында!.. Чын јайалта ондый ок өскө чын јайалтага качан да чаптыгын јетирбес... Арсланбектин кечире айдылган бу шүүлтезинен — онын кемге де күйүнбези, онын јалакайы, кижиге киленкейи билдирет... База бир үлгеринде поэт мынайда ајдат:

Много людей на свете, все они разные,
Но иногда мне кажется,
Всего-навсего четыре человека на свете —
Трезвый и хмельной; дурак и умный.

Јүк ле төрт жолдык, а түп учуры јаан. Онон ары айдарга турганым мындый: бистин ороондо сок јаңыс Литинститут. Менин де, Арсланбектин де јеринде база мындый институт жок. Айдарда, бистин семинарда эрмек-куучын, шүүжү орус тилле өдүп јат. Мынызы база јолду. Бис Москва-столицада. Је бу ок өйдө Арсланбектин шак мындый үлгерлерин слердин көп сабагар онын төрөл тилиле кычырбаганыгар карам. Сүрекей карам!.. Кажы ла калыктын тилинде бойынын кандый да абы, бойынын сүри ле јаражы барын бис ондоп јадыбыс. Је ондый да болзо... — Ахмат айдар сөзин таппай, нөкөрлөрин тоолой көрүп турала, табыжы јогынап отура берди.

— А сениг үредүчилеринг кем, Арсланбек? — деп, бистин семинардыг сок жангыс кызы — чип-чичкечек кабактарлу, «тебене-коо сынду», Москваныг бойында чыккан ла журтаган Роза соныркады.

— Бу кандый сурак! — деп, Арсланбек кайкады. — Сениг үредүчинг кем — ол ок кижининг мениг де үредүчим: бу отуры бистинг үредүчи — деп, ол семинар башкарган семтек чачту поэтке кекийле, онон ары кожуп ийди: — Онон орус тилдинг үредүчизи Нина Илларионовна, өскөлөри де... Лит институттынг өскө дө үредүчи-устары...

Мындый тонг өткүре суй жартамал ла ондоштон улам, ойто ло каткы «јирт» эдип калды.

— Је сениг үлгерлеринг, Арсланбек, бистинг семинардыг башкаарачызынынг үлгерлерине сырагай түнгей эмес... Сениг бичижинг чик јок башка. Сениг үлгерлеринг кижиге килеерин билбес корондор коркышту көп... А ол орус тилдинг үредүчизи Нина Илларионовнанын бистинг семинарда бир де кереги јок. Ол бисти үлгер бичиирге үретпей јат...

— Үлгер бичиирге кемди де кем де үретпей јат — деп, башкараачынынг бажы семтес эдип өрө көдүрилди. — Бат поэзияны ондоорына үредип алар арга бар. Литератураныг текши культуразынынг текпижине чыгарар арга бистинг институтта база бар...

— Ойо тийген тагма ошкош ойгор сөстөр! — деп, Арсланбек семинардыг башкараачызына та јарамзып, та куртына тийип, кутустанып, бут бажына тур чыкты.

— Эмди ле көрүп турар болзо, сен јылбындап та билетен кижинг эмтиринг! — деп, Роза тура калбай, Арсланбектинг чагып ийди.

— Роза, сениг сөс айдар күүнннг бар ба? Айт, бис угарга белең.

— Слер ончогор ажындыра јөптөшкилеп алган чылап, Арсланбектинг байагы ла бойынча, жангыс ла баш көдүрбей мактагылап јадыгар. Ол тонг ло тенерининг түбинен жангы тежилеп келген классик эмес болбой! — деп, Розанын ару ла апагаш јаактарына кан кожулган сүттий кыскылтым јаркын билер-билдирбезинен чагыла берди. Ол кажы ла сөзиле, кажы ла шүүлтезиле кожо там ла кызып, сөөккиленг ийиндерин кызынып ла ойто јабызадып, бойына бойы терен бүдүп, онон ары айдат: — Арсланбек кайа көрүш јогынан кату, кезем, керек, дезе, кемди де ачындырып, өнөтийин ачындырып, чагып, каарып ийейин деген амадула бичип јат. Темдек керек пе? Је бу неге керекту сөстөр, кемди кезеткен ле јамандаган јолдыктар:

На плечи положила худая девушка
Смерть зверей моих степей и гор:
Смерть красной лисицы укутывает ее шею,
Смерть черного соболя укрывает ее голову...

Машковцев табышту каткырып, тур чыккан бойынча, Розадан сурайт:

— Түлкү өлтүрүп, онын кызыл кылгалу терезиле јака эдинип, кара-сур киш өлтүрүп, онын баалу-чуулу терезиле бөрүк көктөдип кийгенине, мен бодозом, кижиле ачынгадый неме жок! Сен бого не ачындыг, Роза-ханум?

— Не ачындыг! Түлкүнинг өлүмиле мойынын оронгон! Бурузы жок кыс государствонунь магазиндеринде садып јаткан терелерле бойына кеен кеп көктөдип алганын үлгерге тема эдип, бодоп ло шоодып, бойынын кижиле болгон јабызынан каткырып турганы иле-јарт көрүнип јат. Ол кеен кийимдү жараш кыс шак ла ол түлкүлерди ле албааларды бойы өлтүрбеген ине? Бу өчөлгөн эмес пе? Кемди өчөп јат? Кемге Арсланбек каткырып јат?.. Јок, нөкөрлөр, менин оозымды туй тутпагар! Мен онон ары айдайын деп... Бат онын база бир үлгери «Кутус сүүш» деп адалат. Мында Арсланбек, јазап сананып көрүгер, база ла кижиле күүни жок кижининг кылык-јангын көргүзип јат:

Я люблю, оказывается,
Внезапно напугать спящих собак,
Я специально наступаю на хвосты
Черным змеям, которые спят на дороге.

Оказывается!.. Көрзөгөр канайып эреп ле өчөп јат. Билбеечи болуп, араайынан, билбес јанынан андып, ойто ло шоодып јат... Бу ла үлгердин корон-шилтизин угарга турган болзогор, онон ары тындагар, мен кычырып берейин:

И потом из родных мест
Уезжаю в чужие края,
И сердце мое болит,
Тоскует о родной земле.

Из чужих краев в земли родные
Как безумец стремлюсь.
Страхиваю пыль дальних дорог со своей одежды,
Душа в тишине отдыхает.

Потом опять выхожу на прежнюю дорогу,
Опять пугаю спящих собак,
Спящим змеям снова и снова
Наступаю на хвосты.

Бу үлгер не керегинде? Онын геройы уйуктап јаткан ийттерди не чочыдып јат? Не шок, ненин учун? Мында кандый јакшы бар? Кандый андый амаду? Калас ла јерге, теп ле тегин тал-табышты не көдүрер? Айса, тыш, амыр јүрүп болбой јат па? Тал-табыш көдүреечилерди мактап, ологорго јөмөжип јат, чын ба? Мында кижиле сүүнгедий кандый јакшы бар, а? Бойынын төрөл јериле барып јадала, ончозынын ач-амырын аскырып, бодоп ло тал-табышты не көдүрер? А јыландардын куйруктарына ала-көнө не базар? Јарт эмес. Андылган! Куйруктарына басканча, баштарын балбара ба-

зар керек. Бат ол тушта јарт болор эди. Чактырмалу жыландарла тартыжу өткүрүп јат. Је нениг де учун баштарына баспай, өнөтийин ле куйруктарына... Кыскарта айтса, мындый үлгерлерди мен ондоор аргам јок. Мындый үлгерлер мениг кыжыгыма тийип јат.

Роза айландыра будуп койгон јараш көстөриле Арсланбекке ачынганду көрүп, бойынын јерине отура түшти.

— Сен, Роза, ачынба — деп, бу ла тарый Арсланбек јымжагынан күлүмзиренип, бут бажына тур чыкты, — барынтычылардын өлүмдерин бажына салган кыс сен эмезинг. Мен өскө кыс керегинде айткам. Чертенип турум, Роза-чечек!

— А мен.. мен бойум керегинде деп сананбагам — дейле, Роза уйалып, јаактары ойто ло кызарып, көңкөрө көрди.

Владлен Машковцев Розага бурылды:

— Јок туру, Роза! Үлгерлер, поэзия керегинде онойдо суй шүүрге ле сананарга келишпес! Мындый үлгерлердин айдылбаган јанына, онын айдылбаган сөстөрине ајару эдер керек. Мында, чындап та, иргеде уйуктагылап јаткан ийттер керегинде айдылбаганы јарт. Поэзия — ол чындаптан поэзия болзо, ондо јаантайын јажыт болор керек!

— Мен ондоп јадырым! — деп, Роза мойношты. — Арсланбектин үлгерлеринин корон-сарзузы — онын улусты ийттерге ле жыландарга түңгейлегенинде! Јок, Машковцев, мен јүк сен кирези ондоп јадырым!..

— Кажы, мен бир-эки шүүлтечек айдайын — деп, Максиков колын көдүрди. — Машковцев, сен кечире айдылган јажыт деп јартаарга умзандыг. А мен бодозом, Арсланбектин үлгерлеринин једикпестери — онын ачыгынча айдыжында ла чала кедер шүүлтезинде. Анчада ла ол мени каткыртарга албаданганда, мениг каткырар күүним келбейт. Каткы јок — каарыш көп! Сүүнчи ас, сүрнүгиш, кунукчал толо. Темдек эдип, онын «Кечегизинин кийинде» деген үлгерин алыгар. Јон-калыктын ортозынан јоролу, јалакај кижн табылбай турган ба? Ол өнөтийин ле сан тескеери улустарга ајару эдип јат. Је көрүгер: онын бу үлгеринде кем керегинде айдылып јат? Кече ал-санаазы аймыганча аракы ичеле, бүгүн бойынын јескимчилү кылыктары келтегейинен сананып јаткан кижини јурайт. Энезин эзирикте айлынан чыгара сүргенин бүгүн эске алынат. Оны эске алынган бойынча, Арсланбектин геройы канайткан, нени эткен деп бүгүн? Ол кылыгын сананып, Арсланбектин геройы он јаны јаар түкүрет! Кару нөкөрин кан соорочы деп айтканын эске алынган бойынча, сол јаны јаар түкүрет... Шақ мынайда түкүринип, онын талдап алган геройы төжөктө база узак ла јадат. Бирде он јаны, бирде сол јаны јаар түкүринип, алкаш айдары јок узак кыйналат. А учу-учында не болгон, учында келип онын геройы канайткан деп?.. Укпаган болгозор — угыгар, мен кычырып берейин:

Нет, лучше не думать, —
Сказал он сам себе
И плюнул в потолок,
А слюна — куда же ей деться? —
Упала обратно — прямо в лицо..

— Сүрекей чокым айткан! — деп, Ахмат Кубанов Максаковты туй чапты. — Эзириктеги уйады эбирилип, эрдинг акту бойынын жүзине келип түшкен! Ортөй, чын айткан, Арсланбек!

— Андый болзо, мында поэзиянын не кереги бар — деп, Максаков удурлажат, — Жүүлиштин, жүдештин шыра-түбегин, чилекей-чимирикти жескинбей чүмеп журайтаны — ол неге керектү? Кемге керектү? Кандый мында поэзия? Бу поэзия эмес, бу — балкаш!

— Поэзия — ол кату чындык!

— Бу үлгерлеп бичилген фельетон. Онын үстине жакшынак фельетон!

— А Сергей Александрович Есениннин «Кара кижиге» деп поэмазы база фельетон бо, андый болзо?

— Түнейлебести — түндештиргилебегер!

Тал-табыш, блааш-тартыш кайнап чыкты. Кемизи де кемге де жай берер күүни жок. Жагыс ла Арсланбек бойы унчукпазынан угуп отурды. Тартыжунын тал-табыжы эмеш сене берерде, Розанын кыжырантып калган үни тургуза ла угулды:

— Байагы бойынча Арсланбек керегинде айдылган чын сөстөрдин үстине, мен мынайда кожорым: ондоп, сананып көрзөгөр, онын кудайзак ла озогызына бүдүп жүргени база жарталар!

— Кудайзак?.. База нени баштайзыгар! — деп, Арсланбек кайкайла, ончолорун тоолой көрди. — Кудайзагым кайдан кайкалап келди?

— Мен билбезим. Онызын бойунг жартайтан турун. Сенин үлгерлерининг бирүзінде сыгар өдүктү ажанарга жарабазы керегинде айдылып жат. Сыгар өдүктү ажанган кижининг келди уурчы болор деп, мен эмес, сен бойыннын үлгеринг айдып, бисти озогы жанжыгуга үредип жадын. Эмди нени айдарын? — деп, Роза кылчас эдип Арсланбекке көрөлө, та ненин де учун эриндерининг учтарыла электеген кептү күлүмзиренип ийди.

— Чындап та, оны канайып ондойтон? — деген үндер ошонг-мынанг угулды.

— Мен ончозы ордында, јарт деп бодогом, — Арсланбек не де болбогондый табылу үнденди, — мында јартаар да неме јок ошкош. Бир өдүгин уштып салала, сыгар өдүктү ажанарга, айса болзо, слерге јарап јат? Айса болзо, мындыј кижиге көрүп отураарга көрүмјилү? Нези јарабай јат, не мында јарт эмес?

— А келер өйдөгги келиннинг мында не кереги, кандый

колбузы бар? — деп, Роза кайкаачы болуп, көстөрүн жаанда-дат. — Ол келин ненин учун уурчы болотон? Ондоп болбой жадым. Сыңар өдүктү ажаныш ла келиннинг ортозында, чындап та айтса, кандый колбу?!

— Бодоп ло калырашпай, кажы, каруумды тындагар — деп, Арсланбек нөкөрлөрине баштанат. — Же жартын меге айдыгар: бу ла слердин ортогордо, кийнинде уулыгар кижил алза, онын үйи, слердин келдигер, уурчы болзын деп күүнзеп отурганыгар бар ба? Бар ба, а? Кокыры жогынан — кол көдүригер? А-а, кем де кол көдүрбей жат па? Айдарда сыңар өдүктү ажанып, келер өйдө келди уурчы болзын деп күүнзеген кижил жок эмтир. Озогы эстетика-этика, нөкөрлөр! Эмди слерге жарт па? Эски этикала жаш үйени эне-адазы коркыдып, шак мынайып культурага үреткени бу болотон! Калык — калас эрмекке ажару этпес эмей...

— Чындап та, эл-калыктын эскидеги этиказы турбай — деп, семинардын башкараачызы семтек буурыл чачын сыймап, Арсланбекке жөмөп отурганын көргүзүп, сүмелү каткырат. — Арсланбектин үредүзи жарт па, нөкөрлөр?

— Эрензиир неме жок — деп, Арсланбек көкий берди, — чындап та, бу менин жебрен жеримнинг эски этика-эстетиказы. — Мен, Роза, сени жангыс өдүктү эмезе жаман-жыртык туфлялу жүргенинди качаннын качан көрбөдим. Онын да учун культуралу кыс, этика-эстетикалу бала, өскө кайда да эмес, а Москванын бойында өскөн деп, көргөн лө бойынча санангам. Бат шак мындый кыстын күйүзи кийнинде качан да уурчы болбос! Бат сен керегинде мен канайып сананып жадым!..

Ойто ло каткы. Ончолоры Арсланбекке кандый да кару ла сүүнчилү көстөриле көргүлейт.

Онон ары ойто ло блааш-тартыш башталат. Ол күн Арсланбектин үлгерлериле колбой, эрмек-куучын-база узак ла болгон. Изүү де, солун да, ачык-жарык та куучын...

Арт-учында семинардын башкараачызы Арсланбекке сөс берерде, ол бир де журанбай, төп кебин тартынып, жобожып калган үниле кыскарта айтты:

— Мени слер адылдыгар, онойдо ок мактадыгар — онын учун ончогорго быйан айдып жадым! Анчада ла адылган улуска — айдары жок жаан алкыш! Бистин эл-калыкта бир мындый кеп-куучын бар эди: күчүкти — күчүк, күчүк деп эркелетсен, көкүгөн бойынча, озыннан да жалап ийер. Ийтке оозын жаладатаны — сыранай да жараш ла сүүнчилү неме эмес дезеер?.. Баланы — балам, балам дезенг, бажынга отуратам деер... Баланы башка чыгарарга база жарабас. Мен арыган-жобогон атка да түней болойын, же бу ок өйдө литературада мен эм үстине жүк ле санаа-укаа алынгалак жаш күчүгеш болорым. Мени тын мактаган учун, калак, ончогордын оосторыгардан окшоп жада бердим — дейле, Арсланбек сүмелү көстөриле Розага көрөрдө, ончолоры жиркирежип,

каткырыжа берди. — Сен, Роза, меге тарынбай жүр. Мен тоңло ондый казыр ла кара-туйук сагышту кижиге эмезим. Кезик арада кунукчал да санаага бастырсам, же жүрүмде мен ачык күүндү, ак санаалу жүрөргө албаданып ла үренип жадым... Учунда келип, слерди, досторум, уксын деп, бир мындый үлгеричек уткалап берейин!

О, неважно мне, сколько пойдет людей
Вслед за моим телом!
А важней мне, сколько пойдет людей
Вслед за моим делом...

— Сен сүмелү түлкүнек, Арсланбек! — деп, Роза жалакай күлүмзиренди.

— Сүмелү эмес, а сүүнчилү ойгор! — деп, Ахмат Кубанов калганчыда айда салды.

(Учы «Эл-Алтайдын» 1989 жылдагы 1-кы номеринде болор)

АК-ЖАРЫК. АГАШ-ТАШ. АЛБАТЫ-ЖОН

Юрий РЮРИКОВ

ТЕЛЕКЕЙДЕ СОНЗУНГЫ КҮН БОЛОР БО?*

(Кижилікті өлтүрөөчи цивилизация
ла аргадаачы цивилизация)

Мынызы, байла, бистин бастыра социальный стратегия-быстын өзөгү болуп барар учурлу. Бу стратегияда, байла, бой-бойыла бирлик колбулу эки ууламжы, — общество бойынын сонзунгы күнине баратан темир жолдын эки болот айрылары ошкош ууламжы болор учурлу: таштанчызы жок производствого ло экология аайынча ару городко көчөтөнинин чокым-жарт жылдар ла бешжылдыктар сайын темдектеп койгон планы болор учурлу.

Мынызы, база катап айдып турум, кижиліктин жүрүмнинин ле өлүмнинин сурагы. Эмдиги өйдүн индустриялу урбанист цивилизациязы там ла ары кижиліктин өлүмге жетиреттен жоболы болуп кубулып барады. Шак онын учун телекейге, түрген болуш ошкош, чөнгип баратканга болужатан тегелик ошкош, жаңы цивилизация, чек жаңы төзөгөлөргө төзөлгөн цивилизация керек.

Бу, байла, эмдиги өйдүн сыранай ла төс учурлу шүүлтези бастыра оорынкай жерлердин сыранай ла өңзүрөзи. Оны эбиреде көдүрилген кычыру ла ак-жарыктын бастыра 5 миллиард жонун уйкудан текши-тен ойгозорго ло олордын жүрүмнинин кажы ла секундазын бойына жөмөшкин эдип, жер үстинин бастыра шандары шыгыраар учурлу.

Бу шүүлте — жаңы неден де камааны жок чотоштын чийүзи, жакшынын ла жаманнын, бистин кажы ла алтамыбыстын тузазын эмезе каршузын кемжийтен неден де камааны жок жаңы кемжү.

Байла, кижилікти сүрекей түрген аргадап алатанынын стратегиязын — цивилизациянын төзөлгөлөринде эдетен кубулталардын жылдар сайын чокымдап салган стратегиязын сыранай кыска өйдүн туркунына тургузып алар керек. Өй сакыбай жат, ар-бүткеннин өлүмдү кыйналыжы бу ла жуук келер өйлөрдө башталардан айабас — онын учун кижиліктин жаңы жолго улу көчүжин узакка сакутпай баштаар керек.

«Ончозы кенертке» деген жакару ла эскадранын керептери бир уунда бурылатаны чылап ок, жер үстинин жеткерлү рифтердин үсти орто шунуурга жаткан жер үстинин бастыра ороо-

*Учы. Башталганы быжылгы үчинчи номерде.

ондоры бойларынын ууламжык аайын, байла, кезем солыыр учурлу.

Бистин ороонго мындый бурылта эдеечилердин шыраланганду баштаачызы болорго, јаны цивилизация јаар бурыгандардын баштаачызы болорго, байла, јараар эди. Је онойдорго эмдиги јадын-јүрүмнин бастыра төзөлгөлөрүн — кижини башкарып турган күнүнги керектерден ала государстволор ортодогы оштөжүлөргө ле ксенафобияга — кары-јаттан јалантанан колбуларга јетире ончозын бүткүлинче кубултар керек.

КИЖИНИ БОЙЫН СУУР ЭДИП ТУРГАН НЕМЕЛЕР

XX чакта кижини эгоизацияга табыжар абыдулу јаны, јаан ийделү шылтактар табылган. Көп сабада олар эш болотон эмезе јакшылыктын амалдайын кийинген, эмезе јакшылыктын тескери јаны болотон, бистер де онызын узакка ајарбай калган эмтирис. Андый шылтактар, капитализмнин телекейинде, байла, тыгыда салтарлу, је олар бисте де сүрекеј јеткерлү.

Олордын баштапкызы, бодозо, — кижинин јадын-јүрүмдеги керексингенин — аш-курсакла, кийим-тудумла, соот-јыргалла алдындагызынан тог өткүре јеткилделгени. Бистин өй көп аш ла соот-јыргалдар экелген, онызы өрө өзүмнин база бир текпижи болгодый аайлу болгон. Керексиштердин кеми өрөлөйтөн јан аайынча, бистин баштамы керексиштерибиске чыгымдалар ийде-күчибис эмди когузап, мынан ары там терен керексиштерди јеткилдеерине чыгатын аргалу эди.

Је баштапкы керексиштерди тойгысканы өрө өзүштин ордына тескерлешке де экелер. Кижини эн турулталу керексигине толтырып једингенин көдүрилетен текпиштин башталгазы эмес, је онын эн бажы деп бодогондо, онын арчагы оног терен керексиге једерине ууланар ордына, оног чек туура барар. «Не-немени эдинерин керексигитени», кижини јаны немелер јайаарын күүнзейтени чилеп ок — јүрүмнин ээжилү кеми, је бу мындагызы кижинин там ла терен ле чүмдү керексигитерин јеткилдеер амадузына каршузын јетирип, өйинег өткүре көпчий беретени јеткерлү. А «тузаланарын керексигитени» бойынын бүдүми аайынча «јангыс ла мен» дегениле колбулу болуп, «бис» деген санаа-шүүлтеге каршуландыра мениркешти өскүрип јат.

Шак онын да учун тузаланарын — аш-курсакты, ар-јөө-жөни, соот-јыргалды — өйинег өткүре улуркатканы тузаланыштын телекейин сүрекеј тын мениркеткен. Онызы гомо креаторды — јайаачы кижини гомо консуматор — јимекчи кижини эдип кубултардан аябас.

Мынызы, бодогондо, көскө илемик болбозо до, је кижини-

диктин жүрүмнине жаңыдан бастыратекшилик кезедү эмей. Ол жуу-чактый, экологиянын кызалангында жаан жеткерлү деп көрүнбөзө де, же бис билерис — ылам курылыш та, эт-каннын каран кайылып шүүлгени де — орды жагыс, өлүмнен башка база неге экелзин.

Ого үзеери, эмдиги өйдө кижини өскө дө көп шылтактар мениркендирип турбай. Эң күчтү дегендеринин бирүзи — улустын текшилей дегедий невротизациязы эмезе күүн-санаазы тыгыскылап шалтыраганы болор, онызын биске НТР ле городтогы жадын-жүрүм экелет: бир кезек жетирулер аайынча болзо, бүгүн улустын 80 процентинин нервалары бузук болгоны жарталган.

Жадын-жүрүмнун тыгыскулу качалангы эт-балтырынын чыгын чыгымдаары кезем астагананын улам колло иштебес улустын көп сабазы нервалардын тыгыскузынан ла эт-балтырларына эдетен иш этпезинен улам кыйналып жат. Физиологтордын шүүлтезиле болзо, нерваларга өйинен өткүре тыгыскудан энг быжу аргадайтан неме — балтырлардын, колдын күчиле иштеери,¹ онойдордо, ол жүктүктөр элий-селий чике кемдү болор учурлу: нервалар тыгыскузы көптөгөн сайын, эт-балтырына да тыгыску чыгым там тыгыыр учурлу. Же эмди — сокор учурал — озор тескери кемиле солынгылайт: нервалар там чурмайгажын, эт-балтырлардыйы анча ла астап жабызаган. Онон улам бистин нервалу ийде-күчибистин камык үлүзи санааркашка, уламдай чугулданышка чыгат. Невралардын керектү кеминде чыгымдайтаны кезем бузулып, эмдиги өйдун кижизинде өскө улусты сананар, озорды жакшы көрүп жүрерине нерваларынын ийде-күчи чат артпай калат. Кижини там ла там мениркеп, өзөк-бууры тапчыра тартылып, жагыс ла бойын кичеерине көчөт.

Эгоизациянын эркетендү бир шылтагы эмдиге бистин производственный колбуларыбыста уялайт. Онызы эдимдерди тагынан эдип чыгаратаны — онызы кижини экономикада сок жагыскан болорына экелет, онын једими текшин једимнин бөлүги болбойт, онын бойынын тузаны текшин тузанын үлүзи болбой жат. Эмди тагынан иштештин ордына подряд келип жат, же тагынан иштеш көп јылдардын туркунына жүстер миллиондор тоолу улусты тагынан иштеер күүн-санаага тазыктырган экономический механизм болгон.

Эмдиги биледе де кижини коркышту мениркедип турганы база бар. Эмдиги биле — ол производственный (нени-нени эдип чыгарып турган) бөлүк эмес, а эдилгенинен тузаланып турган бөлүк, анда кожо иштештин айалгазы јок, ол балдарды баштапкы ла алтамдардан ала эдимдерди мензинер јимекчилер эдип тазыктырат.

¹И. А. Аршавский. Физиологические механизмы и закономерности индивидуального развития. М., 1982; Ол ок, Физиология развития детей. Пушкино, 1985.

Жадын-жүрүм эмди миллиондор тоолу билелердин жүрүмине бөлүнүп калган, же олор бой-бойлорыла бир де колбузы жок журтайт. Иштенкей билелердин чактарга улалган учуры айылдаштар өмөлик журтаары чек жоголып калган. Айылдаштарынан туйук, бөлүниш улуста текшилик жон деген күүн-тапты, «бис» деп сананатанын жоголтып, карын, ордына биленин эгоизмин, жагыс ла бойына жаба тартынар, тагынан аңыланатан каршулу кылык-жанга абыдайт.

Эмдиги школдор до (ПТУ-лар, техникумдар да) — улусты камыктай эгоизмге тазыктырар тунжылар. Эгоизмди үрөнчиктин үредүдеги айалгазы бойы — сок жагысканнын айалгазы тззбп жат. Бисте үредү өмөлик керек этире тззббгбгбн, анда байагы ла тагынан эдимдер кылыыр айалгазы баш алат. Жакшы үрөнчик болорго жакшы кижн болбозо до кем-жоктый: нөкөрлөргө, үйдеги жууктарына болушпаза да, текшилик керектерде турушпаза да алдырбас. Карын дезеер: үрөнчик төрөбндөрине, нөкөрлөрине аякту болбой тургажын, ого мөрлү үрөнерге ой там көп артар.

Уроктон бош өйдөги иштерде үрөнчик ойто өмөчил айалгада, мынызы оны нөкөрликтин күүн-табына, «бис» дейтен психологияга сургадат. Же онын үредүдеги сок жагыскандыгы — школдын «производственный колбуларындагы» айалгазы тескери-терс салтарын жетирет. Онызы ондор миллиондор тоолу улуска тагынан (индивидуалдын) беленине кылыгын, жагыс бойы ла учун туружып, өскөзинин керегине киришпейин дейтен каршулу жагжыгу тззбйт. Онызы улуста өмөлжөбр күүн — өскө улуска болужайын, ологорго жөмөжөйин, ологорло кожо жөнгөге, тузага кожо жединейин дейтен күүн өскүрбей жат.

Бүгүнгн өдүп жаткан жүрүмистин аайы кезем жөпсинишпестерге сайалып, бөлүнүп калган. Күнүн сайынгы жүрүмнин НТР экелген жагы бүдүми де, кижинин биледеги, жадын-жүрүмдеги, школдогы, иштеги айалгазы да — бу ончозы эмдиги өйдин кижизин эки жара бөлүп, онын өзөгинде өмөчилдин де, өскөчилдин де айры учту тынын өскүрип жат.

Бистин күнүн сайынгы жүрүмбисте кижини анайда эки жара бөлүйтен шылтактар иштейт. Алдындагы жөбжөни тагынан ээленетени кижиге кандый камаанын жетирген эди, ологор эмди андый ок камаанду болуп, өмбликтин күүн-табын, социалистик идеалдарды бир эместен жайралтып, кижинин иштеги, биледеги, социальный керектердеги кылык-жагына, индивидуализм, — тагынан тарыйт.

Ологорды тагынан жөбжө ээленештин психологиязынын солынталары, өмөчил жон ортодогы садынчак бежинчи колонназы ошкош. Ологор күнүн сайынгы ишти ле жадын-жүрүмди тагынан ла текшилик колбуларды кижилик күүн-тапла толтырарына буудак эткилейт. Жадын-жүрүмбистин социалистик учуры — социализмнин тебискектерин оноор там теренжиде кийдирери — онызынан улам кезем уйдайт.

«МЕН» ЛЕ «БИС» ДЕГЕН БИРИГУ

Бу ончо социальный ооруларды жазатан эмдер бар ба? Олорды тапканы туку качан удаган, же калганчы өйлөргө жетире олордын жүрүмгө киретен жолдорун бюрократия бектеп турбайты.

Андый эмдер керегинде социологтор ло психологтор, физиологтор ло педагогтор көп бичигендер. Производстводо — онызы өмөлик подряд ла ижинин кош ээзи болотоны, сөстө эмес, чын керекте. Үредүде онызы тагынан ла бөлүктөй, көбизин бириктире, өмөлөп үредерин колбоштыра тзөгөни. Андый эп-сүмени Амонашвили, Дьяченко, Щетинин ле онон до өскө педагог-жангыртаачылар көп жылдардын туркунына жөнүлү тузалангылап турулар¹.

Жадын-жүрүмде онызы айылдаш билелердин нак өмөлиги, айыл-журттын, мал-аштын ижин бүдүреринде, балдарды сургадарында аякту болуш. Мындый биригүлөр эки жүзүн: жон аайлузы — МЖК-лар (жашөскүрим журтаар биригүлөр) ош-кош биригүлөр ле коштой жаткан бир канча биленин кичү биригүлери. Андый биригүлөр жагыс ла айыл ичиндеги иштерди бүдүрерин женилтип, балдарды тазыктырып чыдадарын теренжидип турган эмес, же анайда ок балдарда өмөлик кү-үн-тап тзөп, олордын ада-энелерине десе онызын ойто орныктырып, өскө улусла нажылыкка тартыларын тыгыдат.

Нервалардын күч-тыгыскузынан когузадып, балтырларды карын жапастыра ишле жеткилдейтен эки эм бары туку качаннан бери жарлу. Же анча ок өйдин туркунына жүрүмде тузаланар жогын табынбаган. Аку бойындыый (тактика) — жадын-жүрүмнин жагы культуразы: кадырыныш, спорт таскадулар, колло иш; текши жондыый (стратегия) — ишти үлештиреринде кезем кубулта, кажы ла кижинин жүрүминде колло, башла иштейтенин табыштыру. Мындый көчүш — бастыра жадын-жүрүмбисти чек жагырта тзөйтөненин бир бөлүги, сонзунгызына баратан тос жолдордын бирүзи.

Историянын алтын жүлкүүри — бистин жөнүбистин эмесе шорыбыстын тос жүлкүүри, байла, шак мында жаткан болор. Эмдиги ончо кубулталардын эн адакы амадузы, кижиге эн кичеemelдү амадузы — ол кижинин талдама жакшызын там туузылта когузаткадый, жаман-жуудык кылыктарын базынчыктап туйуктагадый жадын-жүрүм тзөп алатаны эмей. Мынызы, байла, шак ол эн үстүги задача. Оны бүдүргени бистерди жагы цивилизацияга экелетен учурлу.

¹Ол керегинде мындый бичиктердег кычырар арга бар: Ш. А. Амонашвили. Здравствуйте, дети! М., 1983; Коллективная учебно-производительная деятельность школьников. Под ред. И. Б. Первина. М., 1985; Х. И. Лийметс. Групповая работа на уроке. М., 1975; Г. А. Пукерман. Зачем детям учиться вместе? М., 1985.

КИЖИНИ МАШИНА ЭДИП КУБУЛТЫП БАРАТКАНЫ

Бу эн жаан задачада база бир төзөлгө бар: иш кижиге кандый камаанын жетирип жат — оны терен шүүлтелерле байгызат па эмезе түредет пе?

«Капиталда» иш кижини «бойынын учурыла, оны бүдүретен эп-аргазыла» жилбиркедер учурлу, ол тужында кижини «ишке онын балтырларынын ла санаа-шүүлтезинин ийде-күчтеринин ойынына маказыраган чылап маказыраары»¹ керегинде жаан учурлу шүүлте бар.

Иш кижинин төс кемжүлери болуп турган ийде-күчтерин — балтырларынын ла санаа-сагыжынын ийделерин — бойына тартып алганда, ол тужында кижиле не болуп жат? Кижини мында бир бөлүк ишти бүткүл бойын беринбей бүдүрүп турган неме чилеп эмес, а бойынын төс аргаларын иште темктирип турган бүткүл кижини болуп туруп жат.

Мынызы, байла, кижинин ижинин эн бийик амадузы, онын сырагай ас деген киленкейлик кеми. Бойынын «учурыла» да, «бүдүретен эп-сүмезиле» де кижинин күүнине жарап турган иш, анда кижини бойын бүдүш-чырайы жок иш бүдүрөөчи деп эмес, а аңылу бүдүш-кеберлү чындык кижини деп билип туратан иш, жаңыс ла андый иш кижиге чындык жарамыктуу. Жаңыс ла андый иш кижинин аргаларын теренжидер аргалуу, жаңыс ла андый иш кижинин сырагай терен керексиген кереги боло берер жандуу.

Же шак андый иш жаар баратан жолдо НТР-дын ойинде жангы буудактар тургулай берген. Эмди кижини бойынын ижинин там ла кичинек бөлүгүн (машинанын кандый бир бөлүгүн, чотоштын бир кичинек үлүзүн) бүдүрөт, ого там ла оок ло бир аай иш келижет, андый иш оноң там ла ас билгирлер некейт.

Көп сабалай мынызы суй техникалык билгирлер, олоор кижинин күүнинен, онын ак-чек сагыжынан камааны жок, иш дезе кижинин кижини болгон аңылуларын — сырагай ла кижилик күүн-санаазын бойына тартынбай жат.

Андай иш керегинде Маркс кородошту сөстөр айткан: «Ишмекчи жаңыс ла иштең жайым ойдө бойын бойы деп бодонуп жат, а иш ойинде ол бойын бойынан айрылып калган деп бодонот». «Тузаы оскө кижиге једижетен ишти бүдүргени кижиден онын тын-көгүстик аңылузын, онын кижини болгон учурын айрып жат».²

Мында куучын кижини онын клазы аайынча кыйыкташту айалгага тургусканы керегинде өткөн болзо, а бисте ондый кыйыкташ техника жаанынан тургузылат — ол кижини оскө кижинин энчилү јөөжөзине бактырбай жат, је ол иштин тех-

¹К. Маркс, Ф. Энгельс. Бичигендеринин 23-чи томы, 189 стр.

²К. Маркс, Ф. Энгельс. Бичигендеринин 42-чи томы, 90, 94 стр.

ника кебериле колбулу болуп, кижинин ле техниканын ортодо чек жагы колбулар тургузып, ишти кижинин ле машинанын ортозында жагы некелтелер аайынча үлештирет.

XX чак кижинин ижин ле жадын-жүрүмүн бастыразын индустриалыктадарына экелип жат; «кижи — машина» деген жагы колбу, социальный организмнин жагы бөлүги тзззллип жат, кижинин машинала колбулары онын жүрүмунинг бастыра бзззлуктерине таркап, онын жаан учурлу тзззлгблззринин бирүзи болуп барадыры.

Ишти там ла ооктой үлештиргени кижини машинанын база бир бзззлүги эдип кубултып жат. Кижини машинага келиштире иштеерге, ол канайда ла иштезе, анайда иштеерге — иштин толо бойын эмес, онын жүк ле бир үлзззин эдерге темигип жат. Машина кижини бойынын иштеер аргазына бактырып, оны база машинадый ок эдип аларга албаданып тургандый болуп жат.

Машинно-технический цивилизация ишти де, кижинин жадын-жүрүмунинг ззззкзз дззз келтегейлерин машиназындырып жат. Мындый жадын-жүрүмди бир ле тзззней иштер, жагжыгып калган механический керектер ле санаа-шзззлтелер толтырат. Кзззнзз ле сайын айылдан ишке ле оонг ойто ары-бери баскындаш, эбирткиш ошкош керектердин ортозындагы тескинниш, ол ло жагжыккан соотту зззз зткззриш. Мындый жадын-жүрүм неге экелер, ол кандый общество тззззззр аргалу?

...Город — жүрүм жүретенинин килемзизи жок машиназы; биле — ийде-кзззчти орныктыратан ла ук-тзззсти улалтатан машина; школ — ишчилер белетейтен машина; производство — тузаланатан немелер ле аш-курсак эдетен машина. Учы-учында общество — ззззкзз бастыра социальный машиналарды башкарып турган зззз жаан машина...

Эм тургуза мынызы жүк ле болгодый айалга, жүк ле машинно-технический цивилизациянын таап-ззззп турган кезедззи. Ле ол кезедзз бистинг бзззгззнги жадын-жүрүмибиске кирип, кзззнзз сайынги жүрүмибисти бой-бойларына тзззней, механический бир аай эдип жат. Бис мындый жолдон туура кыйышпазабыс, жадын-жүрүм бастыра бойы машинадый боло берер, кижини дезе механтроп боло берер...

МАШИНАНЫ ЛА ОБЩЕСТВОНЫ КИЖИГЕ КЕЛИШТИРЕ КУБУЛТАРЫ

Машиназый беретенинен аргаданарга болуп, кижини ого удур туруп чыккан: ол чек жагы — кибернетика бззздззмдзз машиналар эдерин баштаган, машиналарды иштеерге, бойы чылап тоолоорго, чотоорго, керектзз немелерди ундыбазына, ззззп чыгарарына ззззредип жат.

Улусты машинага түңей боло беретенинен корыырга, кижини машинанын бойын кижини ошкош эдерге амадап јат. Ол машинага аңылу чырай-бүдүштү ле күүн-тапту кижининг кеберин эмес, а ол машиналар кижини кандый чырай-бүдүш јок иш бүдүрөөчи эдип турган эди, шак андый «јабыс», стандарт-түңейлик кижининг бүдүм-кеберин берип јат.

Кижиге түңей машиналар јердинг үстин машина ошкош улустан јайымдаарга болужар, кижиге бойынаг чырай-баш јок бир түңей немелерди чыгара чачарга болушкылаар. Је јүк ле болушкылаар, оног өскө нени де кошкылабас — ненин учун дезе, мында улустын ортодо олодунг (машиналардын) болушка төзөлип турган производственный, граждан, таңынаг... колбулар төс учурлу болуп јат.

Ол колбуларды кижиге јарамыкту эдетени — кижини машина эдип кубултатанына удурлажатар төс арга. Обществый колбуларды кижиге күүнзек эдетени, машиналарды кижиге түңей эдетени — бистинг өйдө јаныданг төзөлип јаткан јаңы телекейдиг эки төзөлгөзи.

Кижиге түңей машиналар, байла, бастыра бир түңей ишти бүдүрерин бойларына алынгылаар, кижиге дезе таңынаг бүдүретен, јайаандык ишти артыргылаар. Онойдордо, иштин техника төзөлгөлөрининг бойында сүрекеј јаан кубулталар болор, ненин учун дезе, түңейлик иш кижини база аңылузы јок јүзүндөш эдип турган болзо, таңынаг иштейтени, улустын аңылуларын там өскүрип, ололды чындык таңылу улус эдип јат.

Бу революция ишти кижининг ле машинанын ортодо үлөштиргенин тазылынаг ала кубултар, ишти улустын ортозында класс ээжилер аайынча үлөштиретен эски јаңды јоголтор арга берер. Јүк ле бир бөлүк ишти бүдүрерине темигетени, иштин башка-башка бүдүмдерин улустын башка-башка социальный бөлүктерине бастыра јүрүмине бүдүрер эдип үлөштиретени өткөн өй болуп история јаар јүре берер. Ак-јарыкка, айса болзо, ишти бастыра јүрүмине ле бир бүдүмин бүдүрер аргалу эдип эмес, чек јаңы эп-сүмеле үлөштирери келерден аяабас. Ишти солыштыратаны ла башка-башка керектерди селиштирип бүдүретени, байла, бастыратекши боло берер, ол тужында иш кижини јаба баспас, карын, бастыра јанынаг өскүрер.

Кижиге чындык јарамыкту ишке көчөтөни, байла, көп ондор јылдарга улалар. Је кижини көмө базып, машинага түңейлөштирип турган иштен аргаданатан аргалар эмди де бар: оло башка-башка ороондордо ченелгилейт, је ол, байла, Японияда — кижини техника кыза базатаны класс аайынча кыза базышка катапталган ороондо, ончо јерлердегизинен терен ченелип турган болор.

Мындык эки кат кыза базышты јымжадарга, промышленниктер ишмекчилерге бойларынын ижининг ээлери болор арга ла ижин јарандыларына јайу бергилеп, ишти анайып ја-

рандырар арга табатанын мактыг ла тоомјынын кереги эткилейт.¹

Япониянын ишмекчилеринин бежинчи үлүзине шыдары «чындыйдын кружокторында» — сагышла иштееринин школдорында, колло иштеп турган улуска сүрекей тузалу школдордо үренгилеп јат. Ол кружоктордо бедреништин, кемнен де камааны јок иштееринин айалгазы төзөлгөн, онызы кижинин сагыжынын ла күүн-табынын эн јакшы јандарын иштедип, кижини бойынын ижине јилбиркедип јат.

Мынызы јаан социальный табынты, ол капиталисттерге де тузалу болгоны јарт.² Је онызы кижини эки кат — класс ла техника јанынан кыйыкташтан аргадап турган болзо, ол тужында ол јаңысканзыраштан, техника јанынан кыйыкташтан эки такып аргадаар.

Кижини кыйыкту айалгага тургузып турган неменин учуры незинде?

Кизи бойына иштин канча ла кирези ас бүдүмдерин алынып турган болзо, ол **производственный колбуларга анча ок кирези тыг кийдире тартылар учурлу болгодый**, — предприятиянин ээзиле коштой ол бойынын ижинин айалгазынын анча ок кирези ээзи болор учурлу.

Јаңыс ла чын иште де, тегин керектерде де ончолорыла тен ээ болгон айалга кижинин күүн-санаазын ишке тартып, ого иштегенинен сүүмји экелип јат. Керек дезе, эдип турган ижинин «учуры» ого јарабай да турза, ол ишти «бүдүретенинин эп-сүмези», онын бойынын эдип турганы, оны эдеринде онын «мен» дегенинин эн јакшы јаны туружып турганы — оны јилбиркедип ле ишке тартып јат.

Шак онын да учун эмди кижинин иштеги учурын кезем өскөртө төзөөр, кижини аңылу бүдүш-кебер јок эдип турган производственный колбулардан таңынан аңылу кижиге көчөр керек. Мынызы, байла, эмдиги өйдөги ишти кижиге јарамыкту эдерине ле келер өйдөги цивилизациянын баазын тыгыдарына эн түрген једетен арга.

КӨП РЕВОЛЮЦИЯЛАРДЫН ӨЙИ

Эмди, байла, јер үстиндеги историяда сыранай ла јаан революция — кижиликтин башкартузы јок ло түнгейлик эмес

¹В. Цветов. Пятнадцатый камень сада Рёандзи. М., 1986; Он же, Японское «оружие». «Неделя», 12—18 октября 1987, № 41.

²Бисте 30-чы јылдардан бери капитализм керегинде јенгилтилген шүүлте бийлеп јат. Чокымдап айтса, көп улус капитализм јаңы ачылталар эдип болбос, ишчинин ижин јарандырып болбос деп санангылайт. Је онызы экономика јанынан эн неме ондобостын шүүлтези: эмдиги өйдин капиталистине ишти јарандыраы тузалу, керек дезе, јаңыс ла экономика да јанынан алза тузалу, ишти анайда јарандырганы онын астамдарын кезем бийиктедип, маргышпаларды кыстаар арга берип јат...

өзүминин ажындыра шүүнип-сананып алган ла кижиге тузалу өзүмге, таңынаг јилбүлердин телекейинен текши јилбүлердин телекейине (чокымдап айтса, таңынаг ла текши јилбүлердин биригүзине) көчөри өдүп јат.

Бу производствонын иште тuzаланатан немелердеги, цивилизациянын промышленно-технический төзөлгөзиндеги ле кижинин јуртап јаткан јеринин бүдүмдериндеги революция. Мынызы кижинин ле ишчинин бир исторический бүдүминен экинчи, өскө бүдүмине көчөри, тоолу иштер бүдүрөөчиден бастыра јандай элбеде белетелген кижиге, кызык специализацияга ла кызык профессияга бастыра јүрүмине бек бактырылган кижиден элбек специализациялу, башка-башка иштер бүдүрер аргалу, колло до, сагышла да иштейтенин тен бүдүрер, бойы да иштеп, ишти де башкарып билер кижиге бастыра телекейде көчөри.

Бу эр ле үй улустын ортодогы бастыра колбулардагы: экономикадагы ла биледеги, социальный ла сексуальный сурактардагы революция — патриархаттан биархатка көчөри.¹ Мынызы демографиялык революция — бажы-учы јогынаг бала табатанынаг «керектегени» аайынча бала табарына көчөтөни.

Мынызы культурно-тазыктыру революция — наука ла билгирлердин бастыра ээжизинде тазылынаг ала кубулта, кижилик ас билетенинен ле билеечи болотонынын телекейинен чындык билгирдин, килемкейлик билгирдин — чындык ла јалакайдын биригүзинин телекейине көчөри. Мынызы јүк ле кезектей тазыктыру-үредүден чүмдемел ле бастырајандай тазыктыру-үредүге көчөри.

Мынызы бастыра ээжини ончозын тазылынаг ала, кижиликтин социальный организм бастыразын, онын ич јанындагы ла тыш јанындагы бастыра колбуларын бастыратекши јангырта кубултананы болуп јат. Бу, байла, јаны цивилизациянын төзөлип јатканы, а кажы ла јангырту буудагы јогынаг өтпөй јат. Бис ол јангыртунын сыраңай ла башталганында туруп јадыбыс, онын учун биске онын бастыра келер өйин, болгодый кубулталарды ончозын јарт көрөтөни јаан учурлу.

Наука-техникалык революцияны ээчиде тургуза ла андый ок сүрекей јаан наука-биология революция башталып јат. Оны кезикте НТР-дын јангы текпижи деп адагылайт, је, мен бодозом, ол эски текпиштин бир баскыжы эмес, а јангызынын башталганы. НТР эки јанду, ол бир јанынаг кижиликтин аргаданатан мары, экинчи јанынаг ол оны јеткерге апарар

¹Биархат — (би — эки, архе — башталга, башкарту) — эр ле үй улус тег башкаратаны; бу термин керегинде, биархат революция керегинде менин «Любовь и семья сегодня» («Молодой коммунист», 1975, 10 ла 11 №№, «Дети и общество» («Вопросы философии», 1977, 4 №), «Мужчина и женщина в начале биархата» («Новый мир», 1986, 7 №) деп статьяларымда айдылган.

аргалу, текпишти өрө чыгып отура, экологиянын тамызына жыгыла бергедий жеткерлү.

Наука-биология революция кижиликти экологиянын өлүминен айрып алар аргалу: ол цивилизациянын машина-техника төзөлгөлөрине (чынынча айтса, онын эн жакшы једимдерине) биологический төзөлгөлөр кожор ло кижиликке јаны промышленный төзөлгө, биотехника төзөлгө кожор, ол, байла, таштанчызы јок производство болор.

Ол кандый болор, оны, байла, јүк ле бодоштыра ондоор арга бар. Айса болзо, биотехника производство (кезиктей де болзо) ар-бүткенниг јанына — немелерди өскүрип алатанынын ээжилерине төзөлгөлөнөр. Айса болзо, гендердин јажыттарын јарт билип алала, генный инженерия кижиниг тузаланатан немелериниг көбизин өскүрип, кристаллизовать эдип алар арга табар. Мынызы көөрөм шүүлте болгоны јарт, је, айса болзо, шак ла мындый сананбас јанынан табылган кайкамчылу шүүлтелер келер өйдөги цивилизациянын төзөлгөлөриниг бирүзи боло берер.

Биотехникага төзөлгөлөнип, айса болзо, чек јаны энергетика таап аларыбыс. Бу јуукта биологтор сакубаган ачылтага учураган. Мынын алдында күнниг ийде-күчин химиялык немелер эдип, јаныс ла тынду неме — хлорофилл кубултар аргалу деп бодогондор. Је андый ок ишти родопсин — бойынын өскө учурыла јарлу — көстинг механизминиг төс пружиназы болгоныла јарлу вещество бүдүрер аргалу болгоны јарталган.

Родопсин, ол сүрекей ас туштап турган тынду неме, тропиктердеги сууларда јүрүп турган аңылу кызыл бактерияларда да бар болгоны јарталган: родопсин ол бактерияны күнниг јаркынын неме (вещество) эдип кубултып турган батарея эдип јат. Ол бактериялардан гелиоустановка эдип алза, јалбагы 30 квадрат километр андый установка јердин үстиндеги эмдиги бар бастыра электростанциялар берип турган электроэнергияга түней электроийде берер.

Тегин ле температурага јуук айалгада (а келер өйлөрдө — тураныг ичиндеги температураныг айалгазында) сверхпроводимостьты (электроийдени бир де буудагы јогынаг өткүретенин) ачканы энергетикада тазылынаг ала кубулталар эдерине экелер аргалу. Физиктердин шүүлтөзиле, онызы электроэнергияны јууйтан чек јаны бүдүмдү јазалдар эдер арга берер, күнниг чогынаг, салкыннаг алган электроток олоordo канча ла кирези өйдин туркунына јуулар ла јылытузы јогынаг корылар аргалу.

Күнниг чогынаг электроийде иштеп алатан электростанциялардын төзөлгөзи болуп турган полупроводниктерле кожо андый электроийде јууйтан јазалдар күнниг энергетиказын јердин бастыра энергетиказынын төс бүдүми эдер ар-

галу. Андый энергетика ар-бүткенди тонобой до, онын бойын корондой до јат; айса болзо, кижиліктің экология јанынан ару энергетический тззлггг баратан јолы шак мынызында јадып јат.

Келер өйлөрдөгги болотон наука-психологиялык революциянын баштапкы јаркындары эмди де көрүнгилеп турулар. Ол, байла, бастыра ишти, бастыратекши колбуларды, обществоны башкарарын, тазыктыруны, үредүни, кижинин таңынан јадын-јүрүмин ончозын кижинин психологиязынын ла физиологиязынын закондорына келиштире тззбөр.

Бастыра јадын-јүрүмди ончозын психологизировать эдери, оны кижинин јайаганынын ээжилери аайынча өскөртө тззбөри, байла, јуук келер јылдарда башталар. Маркс ол керегинде мынайда айткан: «...акту бойын јадын-јүрүмнің бастыра колбуларынын кемјүзи эдер... телекейди чындык кизи күүндү, бойынын јайалганынын некелтерине келиштире тззбө алар».¹

Ар-јөбжбни таңынан ээлери бийлеген өйдө кижиліктің өзүми бир јандай барган, бистин бүгүңги де цивилизацияны психологический деп адап болбозын, ол көп јандай политехнический ле естественно-научный. Қалганчы өйлөргө јетире онын ажарузынын көп јаны кижиге эмес, ар-бүткенге ууландырылган, көгүстик культурага эмес, а материальный культурага, улустын психологический јүрүмине эмес, а олордын колбуларына ууландырылган болгон.

Наука-психологиялык революция, байла, кижилікти бу мындыј таңыс јандай өзүмнен јайымдаар болбой. Ол кижиліктің өзүмнің эмдиги политехнический, естественно-научный тззлггглерине психологический тззлггг кожор, онызы дезе кижинин культуразынын бастыра бойын, цивилизациянын бастыра материязын тазылынан ала јаңырта кубултар.

ПЛАНЕТАРНЫЙ ОҢДОШ ЈААР

Эмдиги сан башка арылык-бериліктің өйинде санаа-сагыш, оңдош јадын-јүрүмди өткөн өйлөрдөгизинен тын башкарат, а бистин эртенги јүрүмибис бүгүңги санаа-шүүлтеден там ла тын камаанду болуп јат.

Јаңы санаа-сагыш, эмди тззөлип турган оңдош, байла, планетарный, текши кижиліктің оңдогон санаа-сагыжы болор. Кижилік национально-классовый оңдоштон «глобусный», планетарный оңдошко көчөрин баштап јат, онызы дезе јаңы цивилизацияга — бастыра улустын текши кижилік биригүзине баратан јол болор.

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Бичигендеринин 1-кы томы, 593 стр.

Текши кижиликтин ондожына көчөтөни — онызы национально-классовый ондоштон чек мойношконы эмес, эмдиги цивилизация тирүү тужында андый ондош база керек болор. Же мынызы оныг кызыгынан мойношконы — оны байытканы, оны жагы көрүм-шүүлтеле бириктиргени болор.

Марксизмнинг төзөөчилери коммунистик классовостьтын эн бийик амадузы — класстар жок общество төзөөри, текши кижиликтин төзөлгөлөрине төзөлгөн общество төзөөри деп бодогондор. Шак онын учун телекейди текши кижилик бир аай чын-чике ондойтоны — орныгып турган марксизмге чек жарап жат.

Байла, мынан да тыгыда айдарга жарагадый ошкош: мынызы марксизмди орныктырарында сүрекей жаан алтам. Эмди жер үстинин бастыра төс сурактары бастыратекши, бастырателекейлик боло бергендер, онын учун жагыс ла олор бастыразы планетарный чиймүлөргө чиймелип калгандарын ондоп алала, олорды чечерге ченежер арга бар. Шан кайда да соккон болзо, ол сего учурлалып согулып жат, кайа-таш кайда да жемирилген болзо, онын толкулары жер үстиндеги бастыра жараттарга једип жат. Бастыратекши, эн жаан буудактарды өдүп чыгатаны база жагыс ла бастыратекши — бастыра телекейге бирлик, текши болор учурлу; онын да учун бастыратекши, эн жаан сурактардын өйинде телекейлик көрүм-шүүлте де бастыратекши болор учурлу.

Улустын ондожына эмди жагы призма кондырылып тургандый, онызы десе олордын көгүстик көрүжин өскөртүп, чикелендирип жат. Национальный ла класс јилбүлөринин призмазына кижиликтин текши јилбүлөринин призмазы кожулып жат. Ол бойынын чоҗын алдындагы бастыра призмалардыйына кожуп, олордын өнгине өн кожуп, телекейдин бастыра кеберин биске кубулта көргүзөт.

Жагы ондош кижинин ээ болгон күүн-санаазын түргөн элбедип жат. Эмди ого «менин» дегенине жагыс ла орооны, клазы, ижи эмес, а бастыра кижилик кирип жат; кижи бойын бастыра телекейдин ээзи чилеп бодонот.

Шак мынызында — бастыра улуста тен ээ болгонын эзегени кезем элбегенинде — жагы ондоштын психологиялык төзөлгөзи јадып жат. Кижинин «мен» дегени айдары жок тын элбеп, кижинин жагы бүдүм-кебери — телекейлик учурлу кижинин бүдүм-кебери төзөлөри башталат; кижи гомо-локалис — јербойынын кижизи эмес, а гомо-глобалис — бастырателекейлик кижи боло берет. Байла, жагыс ла андый кижи кижиликтин аргадаачызы болор жаңду, ненин учун десе, эн жаан сурактарды жагыс ла ончотелекейлик жаан кижи аайлаар учурлу.

Тоолоштын жагы башталгазы, кемјиштин жагы кемјүзи табылып жат: кажы ла керек жагыс ла ороонго, класска, нацияга эмес, а бастыра кижиликке, јер-телекейге нени бе-

рип јат. эмезе ологро незиле чочыду эдет; бу, байла, јангы ондоштын иштейтен тӱс ээжизи. Кижиликти ӱлӱмнен јангыс ла кижиликтин текши кичеемели аргадап алар аргалу болзо, јадын-јӱрӱмнин бастыра тӱзӱлгӱлӱринде, улустын колбуларынын — улус ортодогы, класстар, госуларстволор, социальный ээжилер ортодогы колбулардын бастыра ла кыптарында тургуза ла кезем кубулталар эдер керек. Јеткерлерден аргаданатан арга, байла, јангыс ла бастыра кижилик бойын аргадайтан ишке бириксе табылар. Онызына једип аларга, бастыра класстарга ла нацияларга бойларынын башкаланыжып турган јилбӱлерин текши јилбӱлерге, ӱштӱ керектерин најылык керектерге солыыр керек.

Социализм ле капитализм, бийик ӱзӱмдӱ ле уян ӱзӱмдӱ ороондор, христианство ло мусульманство, наука ла мӱргӱӱл јанг — олог ончолоры, јерди јеткерден аргадап аларга, байла, бой-бойларыла ӱштӱжӱтӱнин токтодоры керегинде јӱптӱжӱ тургускылаар, ологды јуукташтырып турган кижикӱӱндӱ текши јилбӱлерди тапкылаар — бастыра цивилизацияны бу јилбӱлерге келиштире ӱскӱртӱ тӱзӱӱр учурлу болгылаар.

Ајса болзо, шак ол тужында тӱней эмес болорына ла бойын сӱӱрине тӱзӱлгӱлӱнгӱн ӱбществениј јанг-кылыктар ла јадын-јӱрӱмдер јоголоры башталар. Олог кижиликтин текши јилбӱлерине ӱштӱ, ненин учун дезе, кижиликтин текши јилбӱлеринин тӱзӱлгӱзи «мен» ле «бис» дегендери килемкейлик бир тӱней болгонында, ологдын најылык биригӱзинде болуп јат.

Цивилизацияда кубулта — эмезе, чынынча ајтса, кубулталардын алдындагы алтамдар — башталып јат: бис јангы јолло сыймадашту баштапкы алтамдарды эдип јадыбыс, је, јангы материкке једип келеде, оны Индия деп бодогон Колумб чылап ок, ологдын учурын ондобойдыбыс.

Социализм — јангыс ла јангы формациянын башталганы эмес болор, ол јангы цивилизациянын башталар алды болгодый. Ол тегин ле эски текпиштин баскыжы эмес, а бир текпиштег экинчизине кӱчӱтӱн јер — эски текпиштин калганчы баскыжы ла јангызынын баштапкы баскыжы.

Бис коммунизми кечегизи ле аайынча — јангыс ла јангы формация деп ондоп јадыбыс. Је наука-техникалык революция бистин телекейди ондоп турганыбыска тазылынан ала чек јангы тӱзедӱлер экелген. Онын учун коммунизм — кижиликтин эн бийик идеалдарын бойына алынган јадын-јӱрӱмнин кебери, ол, байла, јангыс ла чек јангы цивилизация болуп тӱзӱлип ӱзӱр аргалу болор. Агаштын јангы будагы чылап эмес, а јангы јерде ӱскӱн чек јангы агаш чылап ӱзӱр...

БИЛЕДИЙ ТЕЛЕКЕЙ

Эки жарым мун жыл мынанг кайра Конфуций государствонын колбуларын биленинг колбулары чылап тӱзӱр керек деп улу киленкейлик шӱӱлте айткан. Бу киленкейлик обществонунг ээжизи, бӱгӱн десе, ол, байла, жангыс ла государствонын ичбойындагы колбулардын эмес, же анайда ок государстволор ортодогы колбулардын тӱзӱлгӱзи болор учурлу.

Эмди, байла, улус ортодогы колбулардын улу Жангыс Якылтазы тӱзӱлип јат, бастыра улус, расалар, албатылар, ороондор, жангыс укту деген шӱӱлте, байла, онын тӱс шӱӱлтези, ӱзӱги болор. Телекейдин ончо калыктары бойлорын — жангыс ла бойлорын бир биленинг, бир уктынгу улугу деп кӱргӱни, бой-бойлорын жангыс ла тӱрӱӱндӱр чилеп сӱӱшкени ажыра аргадап алар јанду. Шак онынг учун, байла, улусты бойын бир биленинг, текши кижиликтинг тӱрӱӱн кижизи деп ондойтонына тазыктырар, улустынг эн ле тӱс кӱӱн-санаазы андый болорына тазыктырар керек. Бисти бу кӱӱн-санаалардын тӱс учурын — јуук улуска киленкей болорын, жангыс та јуук улуска эмес, же туш та улуска киленкей болорын — канайда тузаланарына ӱредер керек, коммунистический гуманизм, байла, шак мынызында.

Бистинг бӱгӱнги кӱӱн-санаабыс најылык јаар эмес, кӱп сабалай јамандажыш јаар јайылат, керек десе бистинг танынан да колбуларыбыста јамандажыш јакшы кӱрӱжериненг, ӱштӱжиш најылажатанынан артыктагылап јат. Ада-ӱнелердин ле балдардын, уулдардын ла кыстардын, ӱббӱгӱндӱрдинг ле эменендердинг ортодогы колбуларды ла олоордын кӱӱн-санааларын кӱп сабалай коштой јӱрген улусты сӱӱр деген амаду эмес, жангыс бойын сӱӱгени: биске керек дегени эмес, меге керек дегени башкарып јат. Јуук улустын кӱӱн-санаалары амыр-ӱнчӱ болордын ордына кӱп лӱ сабалай блааш-тартышта болот, олоор ӱптӱ-јӱптӱ куучындажардын ордына кӱп сабалай кӱркет, чукулду сӱстӱр айдышкылайт. Бистинг сагыжыбыска кабайда тужыбыстан ала ӱштӱжӱнинг ле јамандаштынг микробторы југужып, бисте јамандажарынын кӱӱн-табын тӱзӱп јат.

Мынызы эмдиги цивилизациянынг социальный тӱзӱмӱлининг психологический јанылгазы, бу тӱзӱмӱлдинг бистинг кӱӱн-санаабыстагы психологический изи. Эмдиги ӱйдӱги цивилизацияны башка-башка бӱлӱнген кижиликтинг ле башка-башка чачылган кижининг цивилизациязы деп адаарга јараар. Кижилик најылык эмес нацияларга, класстарга, бӱлӱктерге бӱлӱнген; кижиге ондоп турган ла јарты јок саналарга, бой-бойлорына јарашпай турган кӱӱнзештерге, керекшиштерге, тартыныштарга бӱлӱнген.

Јангы цивилизация, байла, бирлик кижиликтинг ле чулу кижининг цивилизациязы болор, онынг тӱс законы десе улус-

тын бой-бойлорын акалажарга тартыжатаны эмес, өмө-
лөжөтөни ле најылажатаны болор.

Келер цивилизациянын төс шүүлтелеринин бастыразы-
на шыдары мундар жылдардын туркунына узак жол өткөн
эмдиги цивилизациянын ичинде табылган. Бистинг цивили-
зация бойынын өткөн шыраларында кижиге күүндү болоры-
нын энг бийик шүүлтелерин, жадын-жүрүмди төзөөрининг сы-
рагай жалакай төзөлгөлөрүн база тапкан. Онызы албаты-
нын жүрүмининг «мен» ле «бис» дегендерининг биригүзин
жөмөп турган текши ээжилер, бастыра өйлөрдин ле сосло-
вцелердин культуразынын энг бийик једимдери, башка-
башка расалар ла калыктар ачкан үргүлји чындыктар...
Эмдиги өйдинг цивилизациязынын энг баалу бийик једим-
дери, байла, жагы цивилизациянын төс энчилү јөбнтилери
болор.

Келер цивилизациянын улу строители, онын төс архи-
текторы, байла, сүүш болор. Кандый ла сүүш — карындаш-
тык, төрөөнзөк, эр ле үй улус ортодогы сүүш, телекейде база
өскө улусла колбулардын ээжизи болуп турган сүүш андый
төс ийде болор.

Бойынын өйинде эдип болорыбыс па? Бис бу кижилик-
тинг историязындагы улу-јаан революцияны эдип болорыбыс
па? Сүрекей ас өй арткан, бу сүрекей јаан једикпести, бай-
ла, жагыс ла аайы-бажы јок тын ийде-күч чыгымдаганыла
орныктырар арга бар. Жагыс ла ончобыс кожо, кажыбыс
ла тагынан бойынын јеринде, жагыс ла бастыра ийде-күчин
канча ла кирези тын чыгымдаганы ажыра, бис, айса болзо,
Јердинг магнининг учтарын өскөртөрибис, оморды жагы
кемјүлер аайынча иштеер эдип јазап аларыбыс.

А. Сабашкин көчүргөн

Г. КУДРЯШОВ

ТАЙГА НЕГЕ ШУУЛАЙТ?

Алтын-Көлдиге айландыра Аба-јышла агаш тартар јүс-
тер чакырым жолдор эрелет. Јок, алдында агаш-ташту, ан-
кушту бу таланы эмди Аба-јыш деп айдарга канай тидинер?
Агаш кезеечилер өткөн јерлерде бүгүн ала-тайганын жагыс
орды артты. Ол јерлерде жагыс агаш корболонып өсти. Је
онын көдүрези тыт болды. Эмди мөш агаш каа-јаада жагыс
ла ташту кажуларда көрүнөр. Азыйда алтай тууларда турган
ылгый мөш аркаларды жагыс омордон билип каларын. Ол
тушта Аба-јыш ар-ийдезин бадырбай, бойынын улу бүткени
керегинде шуулаган. Эмди онын шулуртында ый угулат.

Кезилген мөштөр уур онтулу жыгылат. Же агаш кезечилердин бу јайнуны көксине алынар күүни јок. Аба-јыштын ыйлап айдынганын бензокиреелердин, трактор-машинанын таркырап-күркүрегени туй алат. Агаш тартар јолдор Аба-јышка там ла там теренжийт, сындардын арка-белдерине чыгат, Алтын-Көлди айландыра јуук ла ыраак јерлерди јөргөмөш уйазынды карчий-терчий бүркейт.

Ала-тайганы эш-немеге бодобой, бүртип баратканысты, бойыстын шалырт-јудысты агашпромхозтордын таштап ийген јурттары керелейт. Айландыра агаш үзе кезилген кийинде озор ээн калат. Бот, бу ла менин паспортымда «Чыккан јери — Октерюк јурт» деп бичилген. Мынайда тубалап Оок-Јүрүк (мөш) дегенин орустап чийгендер. Алдында чын ла андый болгон: Оок-Јүрүкти эбиреде мөш агаштын баштары салкынга көс јетпес көк-јажыл талайдый толкуланып јадатан. Эм дезе, јурт та јок, мөш тө артпай барады. Айландыра јерди тал ла кайын туй алды, озор ортодо јойгон ондо-мында ла көрүнөт, мөш дезе каа-јаада да учураар. Эмди јүк ле јойу кижии кармаданып чыгар тонул туулардан түшкен Уймен суунун бажы тужында алдындагы көс јетпес көк-јажыл Аба-јыштын арткан-калганы туру. Же арткан тайгада, техника јеткедий ончо ло јерлерде, мөжин бүрткен сүреен јаан актара јадат.

Байкал чылап, Алтын-Көлди айландыра Аба-јыш керегинде айдышканы ла бичигени одус јылга шыдарлашты. Башталганы дезе, беженинчи јылдардын учкаары Ленинградтын агаш јанына академиязын божоткон бир бөлүк јииттер Туулу Алтайдын ала-тайгазынын ар-байлыгын тузаланар шүүлтеге алдырткан туштарга келижет. Мынайып, Кедроград деген сөс табылып, оны төзөбөр суракты јүк арайдан, нетеенин албаныла бүдүрерге келишкен. Мындый хозяйствонун төзөлгө-ордын салары Уйменде башталган. Же ведомствонун јилбүзи артыктап, ол туштагы РСФСР-дын Главагашхозы Уйменнин мөжин кезерине јөбин берген. Кедроградты, чынынча, ол ло тарый јаап салгандарын көргүспеске, эл-јон ортодо тал-табыш чыгарбаска, хозяйствоны Алтын-Көлгө јууктада — Йогачтагы агашпромхозко көчүргендер. Ого тайанып, мөштү тайганын байлыктарын үзе тузаланар Горно-Алтайский ченемел агашкомбинат төзөлгөн. Айла, адын канайда адаган дезеер? Ол туштагы улус, керек эмди ле јаранатан эмтир деп, иженчилү сананган болбайсын. Же ченемел көргүзер агашкомбинат, чынынча, теп ле тегин агашпромхоз болтыр. Онын ончо арга-чыдалы ойто ло керектү агашты кезерине ууландырылган!

Тургуза өйдө Алтын-Көлди айландыра тайгада агашты төрт предприятие кезет. Эбиреде јойгон агаш ас эмес те болзо, ончозынын колдоры ойто ло жаңыс мөштө. Онызы

јарт: планды бӱдӱрерге, јойгонног мӱштиј туза јок, а мӱш — ол «объем», «кубатура». Мынан улам оны арга-чак ла јеткедий ончо ло јерлерде јыккылайт. Мӱшкӱ лӱ једерге јӱткӱген андый улусты састалган да јерлер, кажулар да, не де токтодып болбос. Јыккан агашты алтыгы складтарга тартып, томыра кезеле, Бийскте агаш аткарау комбинатка јетире сууларла агызат. Мындыј иштештен кӱп агаш тузазы јок артат. Суула агызарына јангыс ла он тӱрт сантиметрдег јоон ло тӱрт метрден кыска эмес агаштар барат. Ӗткӱн јылдарда бу кемјӱ башка болуп, там кӱп агаштар таштанчы болуп арткан. Олорды ӱезин ӱртӱп чыгарга, ӱй дӱ једишпей, андый агаштар јараттарда ла суулардын тӱбинде аайы-тӱӱйи јок чачылган, сайалган јадатан. Агажы кезилген јерлерде база кӱп јыгындр артат. Јоон-јоон тазылдарды тоолоп то јетпезин. Шыранкај болгон болзобыс, оног канча кире одын белетелгей не?

Мӱш ӱскӱн бӱткӱл ӱзӱктӱр карам-кајралы јогынан канайда кезилгенине торт кайкап каларын. Байголдогы агашкомбинат, керек дезе, Бийка јурттын сырангај куйнында турган одус гектар мӱшти јоголтып салган. Агаш корыру инженер Владимир Иванович Ветров эмес болзо, бу предприятие ээлеген ӱзӱктӱрдӱ мӱш агаш чик-јок кӱп кезилер эди. Ол агашкомбинатта јирме беш јыл иштейт, бастыра бу ӱйдин туркунына ол мӱш агашты билгир ле кымакај тузаланары учун торт «јуулажып» келген. Акту бойы да јобоп, су-кадыгын да јылыјтып, бастыра бар арга-чыдалын јуујла, ол кӱч тартыжуда Садра кӱлдин ле Кӱчӱмӱр ӱзӱктин мӱштӱрин корулап алган.

Бу мынын шылтагы — агашпромхозтордын ижи јангыс ла јыгала, тартып, агызарына ууландырылганы, агашты јарары ла оног эдимдер эдип садары јангы-јангы ла тӱзӱлӱр айалгада болгоны. Онын учун агаш тӱрген кезилип, мынан улам агашпункттар јабылып, јурттар јоголот.

Мынын шылтагы анайда ок агаш ишчилер Туулу Алтайдын строителствого керектӱ, јӱзӱн-башка эдимдерге јарагадый агажынын кемин чик-јок кӱпчидип салганында. «Туузып, тӱгезип болбос» байлыкты тузаланарга, Бийскте агаш аткарау јаан комбинат тудулган. Је јӱрӱмде кайдан андый болотон эди. Јербойындагы агашпромхозтор агыскан агашка онын јӱк ле талорто ийде-кӱчи барат. Онын учун арткан агашты Красноярск крайынан тартарга келижет. Чындап, бу да комбинатта агаштын бастыра бойы тузаланылбайт. Таштанчы дейтени — кезерде тӱгӱлген такпай, јандаарда арткан тап, јарарда калган оок, база јостын учбажы — бу ончозы анда ла ӱртӱлӱт.

Калганчы ӱйдӱ кезер агаш Горно-Алтайсктагы агашкомбинаттын да јеринде астап, агаш ишчилердин кузук белеттерине ле андарына чыгарылган калганчы калын мӱштӱ

жерге — Ыжынын тайгазына көрөри көптөгөн. Же ого бензокиреени тудунганча, анай ла тегин кирип болбозын. Жарабас. Төзөлгө — шылтак керек. Оны белетеерин эмдиги В. Н. Сукачевтын адыла адалган Институтта мөш агаштар аайынча бөлүктин жааны В. Н. Воробьев бойынын колына алынган. Ол кузук белетеер ле андап-куштаар тергеде агаш ижин төзөөри ле өткүрери керегинде ээжи белетеп, ого тайанала, доктор диссертациязын корулап алган. Онын ээжилеринде «агаш белетеери» дегени «мөштин кузугын көптөдөр кезиш» деп эрмекле солылган. Мынызы сүме-меке болгонын көп улус билген.

В. Н. Воробьевтын «научный» ижинин жарымы кузуктаар ла андаар жерге жаан каршу жетирбей, мөшти талдап жыгарга жараарына, темдектезе, чичке, карган, саңызы ла тобогозы ас агаштарды кезерине учурлалат. Бу эп-сүмени агажын кезери темдектелген жерлерде эмес, капшай ла Ыжынын тайгазында тузаланып баштагандар. Бу сүме жанынан нени ле айдыжат. Агаш ишчилерге ол жарап жат. Мөшти корулап тургандардын шүүлтези чек өскө. Чындап та, бир сананзанг, чичке, карган, саңызы ас та мөшти таныыры күч эмес. Же мында бир ле «же» бар: агаштын саңызын жууган кийнинде оны качан-бир түңгей ле жыгарга келижер. Кажы мөш көп кузукту болорын озолодо билерге күч. Кузук кажы ла жыл бүтпей жат, түжүмдү де жылда кузук ончо мөштөрдө тен-түңгей бүдер эмес. Жоон-жоон байбак та мөштөрдө кезикте кузук бүтпес жанду. Онон, ол ло ойо-чийе кезип салган арка салкынга удурлажып болор бо, жоккон болгожын, ума жогы кырылып калар эмес пе. Андый учуралдар болгон. Корбозы ойто өссин деп, агаш кескен жерде бир эмеш жуулгак мөшти өнөтийин арттырып салгылайт. Талдашту кезиштен улам шак андый агаштар салкыннан тын антарылар. Алан-ачык арткан тоолу агаштар канай чыдашсын база. Мынайда агаштар Каракөкшидеги агашпромхозтын жерине киреечи Ирбутта антарылган. Олорды анайда ла таштап ийгендер. Жыгандарды жайладып, агаш алары чакту иш. План дезе тегин де бүтпей жат. Мындый учуралдар агаш ишчинин колы тийбеген аркаларда база болгон. Эмди ле ондор мунг кубометр ондый агаш Ложеде жада чирийт.

Кузугу ас бүдетен мөшти озолодо билери андый ла жеңил эмес. Бу тушта кажы ла агашты шинжүге, чотко алар керек. «Ученыйлардын» жөп-шүүлтезинен сап тудунып, мөшти талдаш-ылгаш жоктон кезери жеңил эмес пе: та кузукту болгон, та кузугу бүтпей туратан, төңөштөринен билип көр. Агаш кезеечилер, байла, шак ого иженет. Жаңы эп-сүмени ченеп көрөр аркаларда олор эн артык, эн жоон мөштөрдү жоголтып салгандар.

Кузук белетеер ле андап-куштаар тергеени айландыра куучын-кубуй, блааш-тартыжу там тыгыган. Мындый айал-

ганы јымжадарга, былтыргы јайда Горно-Алтайсктагы агашкомбинатта окылу көп улус турушкан јуун өткүрүп, ого радио, газеттердин канча ла кире көп ишчилерин кычырып аларга чырмайгандар. Онын туружаачыларына озо ло баштап мөштин кузугын көптөдөрине ууландырылган кезишти көргүскендер. Мынызы кандый кезиш? Чүмдү не де јок: помидор көп болзын деп, бис онын сабынын кереги јок артыкту айрыларын канайда үзедис. Бот, анайда ла мөшти сагыс јуулар эдип, терең эмес ойып салгылайт, мындый агаштын тўжүми билдирлү бийиктейт. Бу иш кузугы ас бүдетен агашта эдилер учурлу. Олордын сагызын ла тобогозын алгылайт, беш јылдан мындый агаш кезилер. Баштап тарыйын, ончозы чын. Ченемел өткүрүп турган јерди көрзөң, чын ла көстөрин сүүнер. Чачылган јаңыс та јыгын јок. Агаш сүүредер јолдор јердин кыртыжы оноң ары үрелбес эдип салылган. Ончозы ла сүреен, мынан артыгы тен керек те јок. Је мындый ару-чек айалганын ченемел көргүзер јерден өскө база кандый да аркада болотон аргазы јок. Агашкомбинаттын эмдиги ижинде, талдаш јогынан көндүре кезиште јаңыс кубометр агашты белетегени ого бир салковойдон көп чыгым јетирет. Мөш кузукту болзын деп кесе, оноң до көп чыгым барар эмес пе.

Айдарда, мындый сурак тура берет: бу агашпромхозтор чыгымды бойы орныктырар ла акчала бойын бойы јеткилдеер айалгаларда канайда иштеер? Каруу сок јаңыс: агашты бүдүңге өскө јерге аткарбай, оноң јербойында ла материалдар белетеерин чик-јок көптөдөр, тайганын байлыгын акча-јөбжө иштеп аларга, элбеде тузаланар керек. Је ол керегинде агаш хозяйствонун Алтай крайдагы башкартузынын јааны И. Д. Менжулин де, РСФСР-дын агаш хозяйствозынын министринин заместители В. А. Галактионов то, науканын да улузы јаңыс та сөс айтпады. Бастыра јуун Ыжынын тайгазын колго ал согоруна учурлай өткүрилген. Чындап, кузук көптөдөр кезиштин «адазы», биология наукалардын докторы В. Н. Воробьев «Не-не болгожын, кузук белетеер ле андап-куштаар јерде агаш јыгарын јербойынын јаандары токтодып салар аргалу» — деп унчуккан. Је учы-учында ученылардын јөп-шүүлтези јарадылды. Эмди агашкомбинат мөштү калганчы тайгада кайа көрбөй, нени ле эдер аргалу.

Агаш керек, кеспегенче болбос, је јаңыс ла кузук белетеер ле андаар јерде эмес, јаңыс ла эмдигидий карам-кайралы јок эп-аргала эмес. Чынынча, кезилген кажы ла экинчи агаш тузазы јок чирип калат деп канайып айдар. Горно-Алтайсктагы ченемел агашкомбинатта јуун өдөри керегинде табыш угуларда, агаш хозяйствонун крайдагы башкартузынын, Красноярскта агаш аайынча институттын јамылулары Туулу Алтайдын байлыктарын учы-учында је эмди ле

бирлик эп-аргала тузаланар программаны јөптөйтөн болбайсын деп көп улус сананган. Эмдиги ой андый: иштин кемин элбедеринен, жылытулар болорынан мойноор керек. Јуунга, чындап та, сүреен јаан иженчи салылган: ондогы куучын агашпромхозтордо агаш јарар ла оног белен эдимдер чыгарар ишти баштаары, кузук ла тайганын өскө дө байлыктарын јууп тузаланары керегинде өдөр болбой. Ол үстине ондый ченемел тегин де бар ине. Темдектезе, Иван-Франков облазында корбо тарыыры ла агаш белетееринен ала агаштан эдимдер чыгарарына јетире ончо иштерди бойлоры бүдүрүп турган комбинаттар бар. Бойынын ойинде КПСС-тын Төс Комитеди јараткан бу ченемелди Туулу Алтайдын тегин де артаган мөштү тайгаларында не тузаланбас?

Агаш ишчилер чагал отургызып, агашты ойто орныктырып турус дејип, төжине согунар күүндү. Кезектей јаш агаш, чындап та, өзүп келди. Је оны јүк ле 120—150 жылдан тузаланарга јараар ла, айтпаза да, колло тарыган агаш ар-бүткенде өскөнине кайдан јетсин. Агаш белетеген төртөн жылдын туркунына Туулу Алтайда ийне бүрлү јоон агашту јерлердин кеми алтан процентке астаган! Бу керек мынайда ла барза, тайга удабастан јоголып калар. Ол тушта агашты кайдан аларыс? Тайганын өскө байлыгын айтпайлы да. Јаңыс ла эскидезин эске алынып, кородоп отураарыс артар. Алдында Сары-Көкши өзөктө Сибирь тайгазынын кайракандары — алты јүс јаш јајаган мөштөр туратан. Бир ле агаштын түс, керектү јаны јирме кубометрге шыдарлажып, артканы обоо кептү болотон. Эмди андый мөш чек јок. Агаш өскүрөөчи ученылар мөштин генетика төзөлгөзин саларга, керектү агашты лесниктердин болужыла јүк арайдан тапкылайт.

— Мөш — элден озо кузукту агаш — деп, агаш јанынан генетика ла секциянын наука шинжүлү Төс институтынын баш ишчизи, јурт хозяйство аайынча наукалардын кандидады Е. В. Титов чотойт. — Төс ајаруны мөштин шак бу јанына эдер керек. Кузугу арбынду бүдүп турган тушта оны чек јыкпас, јүк ле түжүм бербей барганча карыган кийинде јыгар керек.

Мөш ан-кушты, кижини јебреннен бери азыраган. Кузугынын тузазын айтпаза да јарт. Эмилинин эм учуры элбеде мактулу. Је ар-бүткеннин бу сыйын белетеери жылдан жылга астайт. Эмди, керек дезе, агашхозтордо, питомниктерде корбо өскүрерге, керектү кузукты јеткилинче јууп болбойт. Мынын шылтагы јаңыс: алдында ума јок көп кузук беретен мөштү тайгалар, Оок-Јүрүктин мөжи чилеп, үзе кезилип калган. Агашты кезер-кеспезин шингеер иштерди өткүрүп турарда, мындый үөр мөштөрдү ајаруга алып, јыган агашка кошпос керек. Не дезе, ологго чыгарга јенил,

онын учун оларды жаантайын кузук белетеерине арттырганы жакшы. Ондый мөштин алтыгы будагы жабыс, колло тартынала, тепкиш чилеп, өрө чыга береринг. Мынайып, бир ле мөштөн төрт таарга жетире тобого түжүргилейтен — онызы, сайлаганда, төрт көнөк ару кузук. Эмди жаңыс бажында кангыл будакту, арткан бойы куру агаштар артты. Олорго жаңыс ла аңылу «тырмактар» кийген жалтанбастар чыгат. Анайда түшкүнди — эрте кар эмезе тын салкын тобоголорды жерге түжүретен ойди сакыыр керек. Көп сабазында оларды кар алып ийет, онын учун тобоголорды, керек десе, жаскыда жуугылайт. Эмди алдындазындый түжүм кайдан жуулзын. Мынызы сөс жоктон жарт.

Облпотребсоюзта кузукты 1951 жылдан ала белетегени керегинде жетирүлер бар. Оныла жазалган графиктин чийүзи бийиктеп-жабыстап, нульга там ла там жууктайт. Бу толор оны жарт көргүзет. 1951 жылда 265 тонн кузук белетелген, бир жылдан — 383 тонн. Эң көби — 961 тонн 1960 жылга келижет. Шак ол ой Кедроградтын төзөлип тыныган ту-жы. Качан агаш кезер иштин толкузы аркаларга бастыра бойыла көнкөриле кел түшкен кийнинде кысканарын билбес тайганын ар-байлыгы астап баштаган. 1955 жылда тийининг — 548 мунг, 1986 жылда десе жүк ле 127 мунг терези табыштырылган. Алтан жылдан бери эң көп — 228 тонн кузук 1976 жылда белетелген. 1983 жылда, кузук көп бүткен калганчы жылдардын бирүзинде, белетелгени 162 тонн, 1985 жылда — төрт жарым, башкыжыл сегис тонн болгон.

Потребкооперациянан башка кузукты көп сабазында үренге агашхозтор белетейт. Же олар бойынын чыдалыла планды бүдүрер аргазы жок учун, потребобществолор чылап, бу ишке тууразынан улус алат. Карын, кузуктаарга күүн-зегендердин көби жакшы. Бийск, Барнаул, Новосибирск ле өскө дө городтордон келгилейт. Же олар ончозы ла кузукты озо ло баштап бойларына белетеп аларга кичеенет. Айдарда, агашхозторго не де келишпези жарт. Мынын аайына же-нил ле түрген чыккандар. Олор бойынын жефинде кату ээжи тургускан: тайгага атанар алдында агашхозло жөптөжү тургузар, ошон кузукты табыштырар керек, кичи бажына одус килограммнан көп артпас учурлу. Кузук бүткен жыл жолдордо каруул тургузылат, лесниктер көрүлөр өткүрип, жөптөжү жогынан кузуктап тургандарды бедрейт. Мындый некелтелер тууразынан келгендерге канайда жаразын, кузукты жа-жытту апарар эп-сүмени олар канайып таппагай не. Агашхозтор үренге барар кузукты жүк арайдан белетеп, садуга баратанын бош салып ийгендер. Мыны түзедерге, өткөн жылда улусты жылбиркедерин тынгыткандар. Кузукты садуга алар баа бир салковой сегизен акчадан эки беженге бийиктеген. Кажы ла кижиге бежен килограммнан кузук апарар жөп берилген.

Je эмдигенче кузукты кем канча кире табыштырары бойынын күүнинде, берзе берерим, бербезе бербезим. Кандый ла улус бар. Кем де белетеген ончо кузугын табыштырат, же кемизи де жанду ла берип, бастыразына шыдарын жакырып, бойына арттырып алат. Иш бойы база уйан төзөлгөн. Лесничестволор улусты жүк ле кобылар сайын жетиреле, онон ойто экелгилейт. Бригадаларды аш-курсакла, майкан-палаткала, тобоголорды оодып, сайлап, кургадар жазалдарла жеткилдеер арга олордо чек жок. Бу жанынан потребкооперациянын ижи онду төзөлгөн. Же агашхозтор — тайганын ээлери ине. Тайганын байлыктарын канча ла кире көп жуунадып аларга, олор ончозынан артык жылбиркеер, кузукты ичкеричил эп-аргала белетеерине жүткүүр учурлу. Же эм тургуза олордын ижи жүк ле кузукты агашхозторго табыштырбай апарарын болдыртпазына, жөптөжүзи жок улустыйн айрып аларына ууландырылган.

Агаш тартар жолдоры жок ыраак кобыларга ажару чек эдилбейт. Оноор жангыс атту жедерин. Же городтын кижизинде ат бар эмес. А лесничестволордо ыраак кобыларда белетелген кузукты атла чыгара тартар арга база жок. Бар байлык тузазы жоктон мынайда жылыят. Ол үстине кузук белетеер жерлер жылдан жылга там астайт... Чыгарга эптү мөштөр десе кезилип калган. Айдарда, бастыра ла ижемжи жангыс түшкүндө. Же кезикте ол болбос жанду. Анайып, мөштин сыйы улустын кооды болбой артат. Кедроград тужында түшкүндү вертолетло эдерге ченешкендер. Вертолеттын куйбузынан түшпес кандый кузук ол. Же тобоголо кожо эзлик — келер жылдын түжүми база урулып келбезин бе.

Мөштин кузугун белетеер сурак там курчайт. Онын аайы-жартына чыгарга кузук белетеерин төс ижи эткедий бирлик хозяйстволор жакшы камаанын жетирер эди. Же эм тургуза мөш кезилгенче, онын кузугы эмес, а бойы керек — одынга, стройматериалга. Учы-түбинде кузук Туулу Алтайда табылбас эржинедий болордон айабас. Керек тегин де анайып бараат.

Мөш жабынган тайгалар көс жетпестий, учы-кыйузы жоктый болгон. Кедроградтын жииттери оны бойынын колына аларга канайда амадаган, канайып чырмайбаган! Олор бойынын предприятиезин хозрасчетту, бийик кирелтелү эдерге сананган. Олордын шүүлтезиле, кирелте акча берер төс арга — кузукты, су-кадыкка жарамыкту байлыкты, белетеп садары болгон. Онон аалунын терези, эм өлөндөр, жиилек, мешке... Олор агашты жыгар, же бажынан ала тазылына жетире будагы, бүриле кожо ончозын тузаланар күүндү болгон. Кедроград ол тушта таштанчы жок эп-аргалар керегинде сананган. Онон бери көп жылдар өтти. Же агашпромхозтордо ондый иштин эмдиге сомы да жок. Агаш жарары, жонго керектү товарлар эдери сүреен араай жылат. Бу ишке ийне бүрлү

агаштар, көп сабазында мөш барат. Жалбракту агаш тузаланылбайт. «Бийскпромлесхоз» биригүнин жаандары мыны иштиг төзөлгөзи уйан болгоныла, иштеер улус једишпей турганыла јартайт. Керексиген тушта шылтакты канча да кире таап албай. Ишти таштанчы артпас эп-аргала төзөбордин, јолдор салып, агашты автомашиналарла тартардын ордына агашты јаныс ла јыгып, сууларла агызары чик-јок јенил эмей.

Агашты сууларла агызары јанынан куучын-кубуй база көп. Газеттерде мөшти корыыры ла агаш агызарын токтодоры јанынан статьялар јарлалган кийинде, агаш хозяйствонын крайдагы башкартузында мындый иштерди 1995 јылдын учына јетире Байгол, Кылык, Куу, Уймен, Сары-Көкши, Бий сууларда токтодор иштер темдектелген. Агаш беле-теечи предприятиелер агашты автомашиналарла тартарына көчөр. Экология ајалгазын јарандырар амадула, албаты депутаттардын край Советинин исполкомы чокым јөп јараткан. Агаш хозяйствонын башкартузына 1995 јылдын учына јетире агаш агызыштын ар-бүткенге јетирип турган каршун астадар иштер өткүрер јакылта берген. Мыныла коштой ол агаш агызары токтогон Кара-Көкши, Йогач, Ыжы, Тулой, Тондошко, Күзе, Түлем сууларды быјыл арутап, мелиорация ла суу хозяйствонын край башкартузына табыштырар учурлу. Јолдор салар край биригүге он үчинчи беш-јылдыкта Бийск—Дмитриевка—Турачак—Артыбаш деп асфальт бүркүлү автојолды тудары молјолгон.

Баштап тарый, кижы бого чын ла сүүне берер. Је јазап сананза, өй сүреен узадылган: 1995 јылга јетире тайганы агызар агажы јок этире арутап саларга јараар. Агаш агызары токтодылган сууларды онын учун бульдозерле такып чукчубаза кайдар? Суу кирген туштарда оло алдындагы коолдорын туку качан орныктырып алган. Онын ордына агаш хозяйствонын край башкартузы ишти таштанчы ар-тпас эп-аргала төзөбө кайдат. Агашпромхозтордын бүгүнг ижинен көргөндө, бу јанынан онын нени де эдер күүни јок. Алдындазы ла чылап шылтактаныш: производствонын төзөлгөзи јок, электроэнергия ас. Јок, ас, уйан... Је бу мынын качан-бир болор, көптөөр, јаранар учуры бар эмес пе!

Агаш агызары 1995 јылда токтоор деп, эл-јонды тоқынадыш јеткил эмей. Онон ол өйди узадар шылтакты керек тушта качан да таап албай. Кара-Көкши, Йогач, Тулой, Ыжы, Күзе ле өскө дө сууларла агаш агызарын токтоттыс дејип, агаш хозяйствонын край башкартузында ла «Бийскпромхоз» биригүде коркышту неме эткен улус болуп, төштөрине арай ла согунбай тургандар. Акыраар, нөкөрлөр, агаш агызары качан башталган эди? Көп јылдар мынан озо. Ол тушта ол ло Кара-Көкши, Тулойдун суузы канча катап јаан болгон. Онон бери айландыра тайга бүртүлип, суулары соолып калган, эмди оло агаш агызарына канайып јаразын.

Бот, агын сууларын соолтоло, албатызын мекелеп, төгүндөп салары неме туру ба.

Агаштарды бириктирбей, алдынан башка агызары тургуза өйдө Кылык, Байгол Уймен, Сары-Көкши, Бий сууларла өткүрилет. Олор төрт жүс мун кубометр агаш апарат. Алдында мынан да көп болгон: 600 мун кубометрге жедетен. Агаш агызары апрельдин учкаары башталып, майдын талортозында божойт. Жайдын экинчи айынан сары бүрге жетире, агаш ишчилердин сөзиле, агаш агар жолдор жарандырылат, эмезе мелиорация өткүрилет — суунун жабыс жаказына бульдозерле кумак, сай таш түртүп, жараттарды бийиктеткилейт, коолдорды тереңжиде каскылайт. Мынан улам суулар киртийт. Мында жакшы неме жогы кажы ла кижиге жарт.

Бастыра бу иштер балыктын өзүмине каршузын жетирет пе? «Жок — деп, агаш ишчилер айдыжат. — Агаш агызары балык сууны өрбө көдүрилерге жеткелекте кыска өйгө түргөн өткүрилет. А жараттарды жазаар иштер балык түшкелек тушта өткүрилет».

Менин мыныла жөпсинер аргам жок. Кемибис чынын жербойынын улузы айтсын. Олор чын айалганы ончозынан артык билер. Уйменди — мындый атту журтты ла сууны ала-лы. Бир жирме жыл мынан озо ондо жаткандардын жиген курсагы балык болгон. Эмди онын эн талдама балыкчылары балыкту мүнди ас ичет.

Алдында, суунун айрылары көп тужында, балыктын өзүмине эн жарамыкту айалгалар болгон. Кажы ла түүнтиде үүрлү одороктор жүзүп жүретен. Бир ташты, база бирүзин кодорып ла ийзен, балык кыйалта жоктон сурт эдер. Эмди каа-жаада ла учураар. А кайдан болор ол? Суулардын айрылары буулып, кургап, талла туй өзүп калган да! Бойлоры буулган эмес, агыскан агаш токтобой, көндүрө аксын деп, бу ишти кыска өйгө лө ас чыгымду өткүрерге, өнөтийин буугандар. Же агаш агызаачылар мыныла болорзынып туру деп пе? Жок. Олор бу ишти эрте баштаарга амадап, тошты взрывчаткала жара аттыргылайт.

Агаш агызып тургандар сууларда бастыразына бий. Олорды кем де шиндебейт. Кезикте кожого сууны бульдозерле туй түртеле, алтыгы жанында тургускан шүүнге бастыра балыкты жууйла, сууны ойто агызып ийгилейт.

Уйменде ле Сары-Көкшиде белдин үркене салар жерлери болгон. Эмдиги үйенин адалары ла таадалары олорды шүүнле тудатан. Кезиктеринин бескези төртөн килограммга жедетен. Чын ла каан-балык! Эмди ондо жаткан улустан сурагар: калганчы жайда жагыс та бел тудулды ба? Олор ненин учун жоголгон? Ончозы жагыс үнле айдыжар: агаш агысканы ла коолдорды тереңжиткени бурулу. Чын, онызы, чын! Бойоор до бодозоор, Байгол ло Кылык кожуларына жетире

кандый эди, бот ондый ла жалбагы он — он беш кулаш суунын коолы агып бараткан агашла толгон болзын, ээчиде адыр-мандарын күзүрөткөн бульдозерлер суу түбинин тажын жаратка чыгара түртүп келетсин. Көбүркий балык кайдаар барзын? А лосось билезинин балыктарына — чараган, ус-куч, белге ару суу керек. Боромтык, кирлү сууда омор тур-бас жанду. Баалу балыктардын сүрөөн тын астаган шылтак-тарынын бирүзи — суулардын киртигени.

Агаш агызары ла жараттар жазаары сууга, онын өзүмде-рине, балыгына, ан-кужына ас эмес жылытулар экелет, ар-бүткөннин алдынан бери жанжыккан ээжи-жандарын бузат. Оок сууларга агаш агызарын ороондо тегиндү токтодып турган эмес. Мындый иш агаш белетеер жерлерде кезем ас-тайт. Же ол жангыс ла Туулу Алтайда билдирбейт.

Агаш кезеечилер жеңил жолды талдап алала, эмди ле оныла барат. Бу не мындый деп суразан, жангыс ла бойына болгон, бойынын ла жылбүлерин корулаган каруулар уга-рын. Бис билерис, агаш ижи — ол агаш ла чаазын беле-теер, агаштан эдимдер чыгарар министрствонун кереги. Агашты кичеерин, корыырын ла орныктыарын СССР-дын агаш хозяйство аайынча Госкомитеди өткүрөт. Ого респуб-ликан министрствонун тоозында агаш хозяйствонун край башкартузы кирет. Бу башкартуда Бийсктеги агаш аткараар комбинатты агашла жеткилдейтен «Бийскпромлесхоз» деген биригү иштейт. Биригү агашпромхозторды башкарат. Бу предприятиелерде баш лесничийлер директорлордон жабыс-тай туруп, омордын жакултазын бүдүрөт, көп учуралдарда ол жакулталар агаш корыыр некелтелерден кыйыжат. Эм учы-түбинде көрөр болзо, мөштү тайгалардын ээзинин бир колында агаш кичеер жөп-ээжилер, экинчизинде малта эмтир.

Горно-Алтайскта агаш хозяйствонун ижин шиндеер, агаш корулаар областной бөлүк бар. Же ол «Бийскпромлес-хозко» кирет. Айдарда, агаш кезер биригүден камаанду бөлүк бойынын ижин — агаш корулаарын толо бүдүрип болор бо? Бу бөлүкти албаты депутаттардын областьтагы Советинин исполкомына бергени, агашхозторды агашпром-хозтордон айрыганы тузалу болгодый. Ол тушта тайгадагы айалга өскө болор эди.

Кедроградты төзөбөри керегинде куучын-кубуй көйлөп турган туштарда бичинчи Владимир Чивилихин бичиген: «Сибирьдин мөжи — совет калыктын эрјинедий байлыгы. Бу баалу сыйды бис кысканып билбес төрөл ар-бүткөннөн төлүзи јоктон энчиге алганыс. Орой боло бербезин, кереес агаштарысты кичеейли, аайы-төбөи јок кезеринен корулап алалы, омордо текши јонго јарап турган ээжилерди туза-ланалы».

Ол өйдөн бери көп жылдар өтті, же агаш белетеечилер-дин ижи ол ло эскидеги эп-аргала өткүрилет. Эмди куучын

мөштү тайганын арткан-калганын корулап алары, оны бил-
гир ле бирлик тузаланары керегинде өдөт. Эл-жон үнин Ал-
тын-Көлдү кичеери учун көдүрүп баштады. Оны айландыра
Аба-жыштын агажын ума жок кескени алтынга түңейлелген ле
Байкалды кичү карындажы деп адалган сүреен жараш
туулык көлгө коомой салтарын жетирбес аргазы жок.

Тайга десе, эмдиге шуулаганча. Кезерде антарылган
мөштин уур онтузыла кожо бу шуулашта ар-бүткеннин
айдары жок баалу энчи-сыйын карам-кайралы жоктон жыккан
агаш кезеечилердин каршулу кылыгын жаратпаган каарыш
угулат.

В. Куртов көчүргөн

КҮНҮНГИ ЈҮРҮМИС

БАЙ КАБАЙ ЈЕРИНДЕ

2 сентябрьдан 7 сентябрьга јетире Монгол Албаты Республиканын Баян-Өлгий аймагында Алтай крайдын культуразынын Күндери өткөн. Одус үч кижиден турган бистин делегацияны партиянын Туулу Алтайдагы обкомынын баштапкы качызы Дмитрий Егорович Нартов башкарган.

Крайдын Монгол јеринде өткөн күндери биске көпти көргүскен де, көп санандырган да деп айдарга јараар. Мындый иш эки орооннын јүрүмине, олордын најылыгына, бүгүнгиле эртенги күндерине тузалу ла јарамыкту болорында — сөс тө јок. Мындый иштер мынан ары мынан көп лө мынан артык болзын деп, байла, ол күндерде турушкан кажы ла кижиге акту күүнинен айдар.

Баян-Өлгий аймакта бастыразы ончобыска таныш ла јуук немедий, је ого ло коштой мында өскө јер, өскө ороон, бир көрзөң, бистин Көш-Агаш аймакта турганынды, база бир көрүп турзаң, өскө јадын-јүрүм, јаң-кылык, өскө өзүм көрүнер, јарталар.

Баян-Өлгий ол Бай-кабай дегени деп, нөкөрлөр биске јартагылады. Санаага, јүрекке ол Бай кабай, бай өзөк, кеен ле бай јер деп томылып јат. Ол јердин калык-јоны оны туку качан јебрен чакта онойдо, байла, тегин адаган эмес. Көптин тынын алган, көпти сүүндирген, байыткан, өскүрген, јыргаткан јер туру. Бу көк кумакла бүркөлгөн, көп тас төңдөрлү, ыраакта да болзо, агаш-тажы көрүнбес, элбек, ээн јерди көрүп, кижиге өскө санаа-күүнге туттурар, көпти санана берер. Суу мында болгон ло јерде табылбас, көрүнбес. Је кажы бир кобыда эмезе јаланда тегерик кийис айылдар тургулайт, јаш балдар ойногылап јүргүлейт. Јаш тужынды сананарын. « Сууны кайдан алгылайт не? » — деп сурак јантайын эбелип турды. Отоп јүргөн арык бүдүмдү, јаан эмес уйларды көрүп, бу нени үскилеп, јигилеп турган деп ајыктап турадым. Торт ло эрте јастагы куу јаландарда јүргөн мал ошкош. Је, байла, нени де тапкылап, јигилеп, тойынгылап јат. Угы, бүткени ондый уйлар туру. Сүди көп эмес, эки-үч ле литр дешкен. Онон до көп кайдан болор деп белен јөпсине берерин. Бу јердин кичинек аттарын көрүп, кандый јер — ондый мал болотон туру деп бүдерин. Өскө укту јылкы келзе, бу јерге, байла, мал болбос. Бу кичинек аттардын чыдузын чыдап болбос. Мында изүлер де тын, сооктор до

тың. Је јелбер сарлыктарда не болзын, олор неден де алдырбас: изүлерде олорго изү эмес, сооктордо соок эмес. Өлөн-чөби ийде-күчтү јер бойынын канча малын азырап, өскүрип ле јат. Өркөштөри күчтү селендеген өңжүк төлөргө бу кейлү, изү кумакту јерден артык өскө јер керек јок — олор бу јердин ээзи.

Јараш башпак куйруктары јайканган, конжок тумчукту, суркураган-мызылдаган апагаш, ак-өлө эмезе сан башка конгыр-јеерен јараш койлор керегинде санааркаар неме јок, олордын азыралы мында көп, кандый өлөнди табарын олор билер. Мындай койлор бисте болгон болзо деп сананадым. Булардын бүдүми де јаан, эди де јакшы, терези де — тоннон артык тон. Койлор бойлоры да соокторго, изүлерге чыдамкай. Алдында менин јаан энем «куйругы абралу койлор болгон» деп куучындап отуратан эди. Кандый абралу деп, аайлап болбой туратам. Јаан башпак куйругы јерге сүүртелип јүретен койлордын куйругын абралап койотон деп јартап туратан. Андый соокко-јутка чыдамкай койлор эмди Туулу Алтайда јок. Меринос койлорды өскүрериле коштой канча чакка темигип, јаранып калган укту койлорды не чек јоголткылаган деп айдар?! Ол ненин учун ондый болуп калган? Түги јакшы меринос то, терези јакшы алтай да койлор тен өскүрилер керек болгон эмес пе?..

Бис Баян-Өлгийдин кебис, сырмак эдип турган фабриказында болдыбыс. Мында көрүп санангадый неме ас эмес. Койдын түгин мында ла јунуп, кургадып, онон ары белетеп, јүзүн-башка чололу эки метр сынду, бүдүн-јарым метр тууралу ширдектер, өңжүк ле кееркемел кебистер эткилеп туратан эмтир. Келиндердин ле кыстардын иштеп турган цехтерине кирип, олордын ижин көрүп, олорго сурактар берип, көп солундар уктыбыс. Бистин областьта мындай фабрика бар болзо кайдат... — деп санандыбыс: бисте кой до бар, тук те бар.

Бис Баян-Өлгийдин музейинин јангы туразын ачарында туруштыбыс. Јаңы үч јаташ тура јараш та, эптү де эмтир. Музейдин тыш бүдүми — ол мөрлү табып эткен кееркемел деп айдар керек. Көрөргө дө јилбүлү. Оны бис санаабыста бистин музейдин тудулып јаткан јангы туразыла түнейлеп турадыс. Бистийи беш те јаташ болзо, бүдүмиле, кееркеткениле ого јетпес. Је Баян-Өлгийдин музейинде салынган, көргүзүде тургузылган бастыра јөбжөзи, калык-јонынын кийим-тудумы, бастыра јүрүмин көргүскени сүрекей бай ла сүрлү. Бистийи ого көрө чек уян. Биске музей аайынча ишти сүрекей байыдар, тыгыдар, бийик кемине јетирер керек. Бу сурак бүгүн, јүрүмди јангыртып, јарандырап өйдө, бистин алдыста кату туруп јат.

Баян-Өлгийдин музейинин јангы туразында тургузылган көргүзү Алтай крайдын культуразынын Күндерине учур-

лалган. Оңдо журуктардын көп сабазы бистин крайдын ла анчада ла Туулу Алтайдын жүрүмин көргүскөн эмтир. Оңдо монгол журукчылар Нямасорын Цултэмнин, Доржийин Мишигтин, Нанжаа Содномцереннин, алтай жеринин журукчылары Владимир Чукуевтин, Игнат Ортоңуловтын, Анатолий Щетининнин, Федор Торховтын ла өскөблрнин де иштери элбеде көргүзилген.

Баян-Өлгийде бүгүн көп жаңы туралар тудулып, жаранып жат. Анчада ла театрдын жаңы тазөлгөн туразы сүрекей элбек ле кеен болоры көрүнөт. Бис орто үредүлү үчинчи школдо болдыбыс. Школ жаан да, бастыра жанынан жакшы белетелген. Школдын балдары бисти акту күүнинен монгол, орус, казах тилдерле сүрекей сүүнчилү уткыды. Мере анчада ла көрүмжилү болгоны — мындагы балдардын музыка жанынан жакшы үредү алып турганы, — ол көскө иле көрүнөт. Олор домбрала, чуранала, база өскө дө ойноктыларла жакшы ойногылайт, бойынын тилиле көп кожондор айдат. Мынызы бисти база санандырат ла өңзүредет.

Бистин областьтын адынан жакшынак концерттерде турушкан Каракыс Ялбакованы, Кулия Акпасованы, Ногон Шумаровты, Амантай Смагуловты, Таныспай Шинжинди улус сүрекей жакшы уткыгылаган, изү колчабыжула олорды канча катап кычыргылап турдылар.

Жииттердин Барнаулдан келген «Вечерки» деп ансамблинин орус албатынын жадын-жүрүми, фольклоры аайынча ойын-кожондору Баян-Өлгийдин, Саксай сомоннын калык-жонын сүүндирди де, жилбиркетти де.

Саксай сомон биске база көпти көргүскөн. Улус айылчыларын акту күүнинен уткып, кымысла, быштакла, курутла, база да өскө аш-курсакла күндүлөп, өлөң ижи божогонунун байрамыла сүүндирди. Жаандар-жаштар акту күүнинен бөкблөрдин күрешкендерин, ок-жаала маргышкандарын жилбүлү өткүрдилер. Оңдый маргаандар узактан бери улуста темилип, санаа-күүнинде, ойын-жыргалында жүретени жарт көрүнөт. Төөлөргө мингилеп, желгилеп, аттарла жарыжып, эчкинин терезин ийде-күчтүлөр ат үстинен блаажып, мантаткылайт. Бастыразы албатынын ойыны, жыргалы, албаты бис деп айтканы.

Мындагы улус өлөңди састан, сууга жуук кичинек жиктерден, оңоң-мынан, көрүнгөн ле ойдыктардан, кичинектен де болзо, чаап, жууп, машинала тарткылап туратан болуптыр. Бу темдек мындагы иштин, жадын-жүрүмнин жеңил эмезин база көргүзип жат. Же Баян-Өлгийдин албаты-жоны эткен иштерин элбедип, тыңдып, жадын-жүрүмин жарандырып, совет албатыла кожо нажылыктын бир жолыла жаңы једимдерге барып жат.

Э. ПАЛКИН

ЖОЛ-ЖОРЫК, ТУШТАШТАР

Бисле жуук колбулу латыш бичиичилердин жозогыла 14—17 февральда Ондой аймакта областьтын историясында эн башкы Алтай тилдин байрамы отти. Мындый байрамды откүрер баштанкайды КПСС-тын Туулу Алтайдагы обкомынын интернационал сурак аайынча Пленумында куучын айдып тура, обкомнын членине кандидат Б. Я. Бедюров эткен.

Эл-жондык политика учурлу байрам бу аймакта откүрилгени жолду. Ондойдо алтай литератураны төзөөчи М. В. Чевалков (1818—1901) жүрүп иштенген, ондо ок сөбги тудулган. Бичиичилердин көбизи мында өзүп-чыдаган. Оскө дө жанынан жанжыгулары бай алтай.

Алтай-орус тилдерле откөн энирлерде көп ук-калыктын улузы турушкан. Темдектезе, иш ле жуунун ветераны М. В. Щербаков алтайлап «Интернационалды» кожондогон, аймактын Культура байзыгынын директоры А. В. Чернышова алтайлап жангарлаган, частушкалаган, комсомолдын айккомынын качызы, бурят укту С. Тарханов, эки жылга алтай тилге үренип алган жиит, байрамнын туружаачыларын алтайлап уткыган.

Аймактын ишкүчиле жаткандарыла тушташкандар тоозында: филология наукалар докторы, «Ондой журттын Күндүлү кижизи» С. С. Каташ, поэт, культуранын Совет Фондынын Туулу Алтайдагы бөлүгинин председателинин заместители П. Т. Самык, Москвадагы недеде сайын чыгаачы «Книжное обозрение» журналдын корреспонденти В. Ларин.

* * *

Омсктын Бичиичилик биригүзинин айттырузыла режиссер, драматург Ногон Шумаров 15—27 февральда комсомолдын 70 жылдыгына учурлалган «Омскага кыш-88» деген литературалык байрамда турушты.

Орооннын башка-башка талаларынан жуулышкан бичиичилер Омсктын күүлик училищезинде, авиация техникумында, статбашкартузында, өскө дө жерлерде жакшынак туштажулар откүрген. Н. Шумаров олоордо эрчимдү туружып, алтай литературанын өзүми, күүлик культуразы, најылык колбулар керегинде куучындап, алтай калыктын ойноткыларынын күү-жанарыла таныштырган.

Жиит режиссер-драматургга бу жол-жорык сүрекей тузалу болгон. Бу керегинде ол бистин Бичиичилик биригүбистин бюрозынын адына жетирип, ого жаан бүдүмжи эдилгенине алкыш-быйанын айтты.

* * *

1—2 мартта Москвада СССР-дын Бичиичилик биригүзинин Башкартузынын национальный сурак аайынча Пленумы

өткөн. Онын ижинде Туулу Алтайдын Бичичилик биригүзинин каруулу качызы Б. Я. Бедюров ло бичиичи Б. Укачин турушкан.

Пленумда Б. У. Укачин куучын айтты.

* * *

Туулу Алтайдын Бичичилик биригүзи ле ВЛКСМ-нын обкомынын баштапкыйыла 10—13 мартта Горно-Алтайскта областьтын јиит бичиичилеринин јуун-семинары өтти. Онын темазы: «Јиит авторлордын граждан эрчимин ле јайаандык узын бийиктедери». Бу јанынаг јииттерле ачык-јарык, тапту јаан куучын өткүрилген.

Јуун-семинарда Анчы Самунов ло Валерий Куницыннын чүмдемелдери ағылу шүүжилеп, олордын ижин тагынаг јуунтылар эдип чыгарар шүүлте айдылган, областьтын «Звезда Алтая» газединде төзөлгөн «Исток» деп литбиригү керегинде јетирү, оны Бичичилик биригүзиле јуук колбулу иштезин деген кычыру эдилди.

Бичичилик биригүзинде јииттердин литбиригүзин төзөөр сурак шүүжилеп јөптөлгөн. Онын председателине Б. Укачин, заместителине К. Козлов (орус бөлүк аайынча), болушчыларына јиит бичиичилер К. Тепуков ло Т. Немова тудулган.

* * *

Туулу Алтайдын јарлу орус поэди К. Козловтын јайаандыгы алтай совет литературанын өзүмиле бек колбулу.

Горно-Алтайсктагы Културунын байзыгында поэтин 70 јажына учурлай 11 мартта өткөн көдүрингилү јуунда онын јүрүми ле јайаандыгы керегинде докладты сөгүшчи, литература шиндеечи С. С. Каташ эткен. Юбилярды облтелерадиокомитеттин председатели А. О. Адаров, бичиичи К. Төлөсов, кайчы А. Қалкин, јайаандык организациялардын өскө дө окылу улузы јылу уткыган.

Энирди Туулу Алтайдын Бичичилик биригүзинин каруулу качызы Б. Я. Бедюров башкарып өткүрген.

Алтай литератураны өскүрериндеги үлүүзи, областьтын ишкүчиле јаткандарын патриот ло интернационалист күүнтапка таскадарында эрчимдү турушканы ла 70 јажыла колбой К. И. Козлов РСФСР-дын Бичичилик биригүзинин Башкартузынын, КПСС-тын Туулу Алтайдагы обкомынын ла облизполкомнын Күндүлү грамоталарыла кайралдаткан.

Энирде партиянын Алтайдагы крайкомынын качызы А. С. Желябовский туружып, куучын айткан. Ол күн нөк. Желябовский А. С. алтай бичиичилерле туштажып, јаан учурлу јайаандык сурактарды шүүшкен.

* * *

Партия обкомынын планыла 22—25 мартта Қан-ичинде Алтай литератураның күндери өткүрилген. Оның туружаачылары — Э. Тоюшев (бөлүктин башкараачызы), К. Козлов ло иит бичичи В. Куртов Жабаган, Кырлык совхозторды, «Ленинский наказ», XXII партсъезд, «Путь Ленина» колхозторды эбирип, эл-жонго партия ла Башкарунын жаан учурлу жөптөрүн жартап, алтай литератураның өзүми, бойларынын жайаандык ижи керегинде куучындап, жаңы чүмдемелдерин кычырган.

* * *

22—25 мартта С. С. Каташ Алтай крайдын Бичичилик биригүзинде болуп, Барнаулда ла оны жакалай чөл жерлерде Тууду Алтайдын литературанынын күндерин өткүрериле колбулу сурактарды аайлашкан.

* * *

23 мартта КПСС-тын горкомында партия-совет ишчилер Горно-Алтайсктын жайаандык интеллигенциязыла тушташкан. Горкомнын баштапкы качызы нөк. В. А. Леонтьев жуулган улуска городтын социальный ла экономика өзүминин пландары канайда бүдүп турганын жартады.

Туштажуда интеллигенциянын перестройкадагы жери, городтын ишкүчиле жаткандарынын ла жашөскүриминин ичкөгүстик культуразын жарандыраарында оның учуры керегинде ачыгынча куучын өткөн. Бу суракты шүүжеринде турушкандар тоозында: Б: Бедюров, Э. Палкин, Б. Укачин, скульптор В. Хромов ло өскөлөри де.

* * *

«Эл-Алтайдын» редколлегиязынын айттырузыла Новосибирде журтаган жаан жашту литератор Иженер Чапыев 3—13 апрельде Горно-Алтайскка келип иштенди. Анайып, ол революциядан озо жүрген, калыктын өзбгинен чыккан чечен-модорчы, үлгерчи-жаңарчылардын оостон ооско көчүп келген чүмдемелдерин санаазында артканынча бичип табыштырган. Анчада ла кыпчак сөөктү Сомой Чолтумаев (Жоло-Кайырылыктан), төблөс сөөктү Аныш Чачыйаков (Урсул-ичиндеги Тоотой өзөктөн), Қан-Жабаганнан төблөс сөөктү Шодомык (өбкөбзи ундылган) деген улустың чүмдемелдери сүрекей солун. И. Чапыев анайда ок 20-30-чы жылдардагы баштапкы комсомолдор ло коммунисттер керегинде бичигенин, история учурлу азийгы баалу-чуулу фотожуруктар арттырган (ол тоодо Ойроттын Советтеринин 3-чи съездинин, 1923 жылда Москвадагы көрүнүн туружаачылары согулган фотожу-

руктар). Андагы улустың кезигин танып, И. Чапьев биске олардын ады-жолын, салым-жүрүмин кыскарта бичип берген. Өрбөкөнниң жууп берген материалдары «Эл-Алтайдын келер номерлеринде жарлалар.

* * *

14 апрельде филология наукалар докторы С. С. Қаташ Горно-Алтайсктагы милициянын ишчилерине алтай калыктын оос чүмдемели, көгүстик культуразы керегинде лекция кычырган.

Милициянын каруулу ишчилери мындай туштажуларды мынан ары жаңжыктырары керектү болгонун ағылады.

* * *

Областың јашөскүрминин литбиригүзи тözөлгөниле колбой, 10 апрельде Бичиичилик биригүзинин бюрозы Чой аймактагы Устүги-Пьянково јурттан јит орус бичиичи В. Кречетовты алдыртып, оныла јайаандык сурактар аайынча эрмек-куучын өткүрди.

Бюронин јакылтазыла эртенгизинде В. Кречетов Туулу Алтайда јуртаган орус улустың оос чүмдемелин јуур амадула Аба-јыш јаар он күнге јол-јорыкка ийилген.

* * *

Горно-Алтайск городтын 16-чы избирательный округы аайынча 24 апрельде Бичиичилик биригүзинин каруулу качызы Б. Я. Бедюров Туулу Алтайдын автоном облазынын албаты-депутаттарынын Советинин депутадина тудулган.

* * *

«Эл-Алтайдын» редколлегиязынын јакылтазыла 28 апрельден ала 5 майга јетире журналист В. Тоенов Кан-ичиндеги XXII партсъезд колхозто болуп, бу хозјайствонын 60 жылдыгыла колбой онын түүки-историязыла колбулу материалдар, анайда ок јербойынын оос чүмдемелин јуунаткан.

* * *

7 майда Барнаулда крайдын јайаандык интеллигенциязы КПСС-тын крайкомынын баштапкы качызы нөк. Ф. П. Поповло тушташкан.

Перестройка өйинде литературанын, элбек јетирүлер эдер аргалардын учуры, олардын алдындагы курч сурактар керегинде јаан куучын-шүүжүде Туулу Алтайдан Бичиичилик биригүзинин каруулу качызы Б. Бедюров, облтелера-

диокомитеттин председатели А. О. Адаров, сѳтүшчи, литература шиндеечи С. С. Каташ, бир канча ѳскѳ дѳ улус турушкан.

* * *

26—30 майда К. Козлов Барнаулдагы сад ѳскүрер М. А. Лисавенко атту институтта болуп, онын наука ишчилериле, академикле билиш-кѳрүш болгон улусла куучындашкан. Поэт академик М. А. Лисавенко керегинде туујы јайаар күүндү.

* * *

5—10 июньде Э. Тоюшев Алтай крайдын Усть-Пристань районында ѳткѳн «Серп ле Маска» деп литературалык байрамда турушты.

* * *

9—11 июньде журналист В. Камылдин «Вокруг света» журналдын командировказыла келген бичинчи Олег Ларинле кожо Беш-ичиле јорыктап, айылчыны алтай улустын јадын-јүрүми, ижи-тожыла таныштырган.

* * *

Айландыра турган ар-бүткенге НТР-дын јетирип турган камааны керегинде суракла 12—19 июньде Фрунзе городто ученылардын Бастырасоюз симпозиумы ѳткѳн. Онын ижинде КПСС-тын Туулу Алтайдагы обкомынын экинчи качызы В. И. Чаптынов ло филология наукалар докторы С. С. Каташ турушкан.

* * *

15 июньде Горно-Алтайскта М. И. Калинин атту облбиблиотекада Э. К. Тоюшевтин 50 јажы темдектелген.

Областынын ишкүчиле јаткандарын патриот ло интернационалист күүн-тапка таскадарында эрчимдү турушканы учун ла 50 јажыла колбой Э. К. Тоюшев РСФСР-дин Бичинчилик биригүзинин Башкартузынын, КПСС-тын Туулу Алтайдагы обкомынын ла облысполкомнын Күндүлү грамоталарыла кайралдаткан.

16—17 июньде юбилярды јерлештери — Ондой аймактагы Шышыкман јурттын эл-јоны јылу уткыган.

* * *

20 июньнен ала 6 июльге јетире Туулу Алтайда тѳс телекѳрүлтенин јакылтазыла режиссер Алоиз Бренчке баш-

карткан جایаандык группа болды. Олор В. Лацистин атташ романы аайынча алты сериялу «Зитарлар билези» деп кееркемел фильмнин үзүктөрүн соккондор.

В. Лацис бойынын романында революциянан эмеш озо бойынын төрөл жериндеги жуу-чактан качып, Сибирьге келип журтаган латыштардын жүрүмин көргүскөн. Баштап бу роман 1937—1938 жылдарда кепке базылган. Эмди 50 жыл өткөн соңында бу жаан чүмдемелди киного согор ченелте эдилеп жат.

А. Бренч — СССР-дын Государственный сыйынын лауреады. Ол тургускан «Свет в конце тоннеля», «Мираж», «Долгая дорога в дюнах», «Двойной капкан» деп фильмдерле бастырасоюз көрөөчи таныш. Эмди бу онын жаңы ижи. Фильм эм үстүне талортозына ла жетире согулган.

Киногруппа Туулу Алтайда төс ижин Кызыл-Өзөктөн ары, Сайдыс ла Эмери (Александровка) ортодогы боочыда өткүргөн. Карган Зитарды Латвия ССР-дын албаты артизи Эдуард Павулс, үй улустын төс рольдорынын бирүзин Латвиянын нерелу артизи, СССР-дын Государственный сыйынын лауреады Лилита Озолия ойнойт. Бу онын Туулу Алтайга экинчи жорыгы. Баштапкы катап ол биске Латыш литературанын Туулу Алтайдагы күндери тушта келип жүргөн.

Текши сценаларда Сайдыс журттын кезик улузы, бистин областьтын национальный драма театрынын ойынчылары, автошколдон беш уул турушкан.

Латыш айылчылар жаңыс ла Туулу Алтайдын ар-бүткенинин жаражын эмес, же калык-жононын күндүзегин, жалакай күүнин кайкап баргандар.

Олордын айтканыла болзо, бу фильм 1990 жылда көргүзүлөр.

* * *

25 июньде Кан-ичиндеги Экинур журтта жарлу бичинчи J. Б. Каинчинин 50 жажы темдектелген. Юбиларды Бичинчилик биригүзи адынан каруулу качы Б. Я. Бедюров, А. О. Адаров барып уткыган.

Областьтын ишкүчиле жаткандарын патриот ло интернационалист күүн-тапка таскадарында эрчимдү турушканы ла 50 жажыла колбой J. Б. Каинчин РСФСР-дын Бичинчилик биригүзинин Башкартузынын, КПСС-тын Туулу Алтайдагы обкомынын ла облисполкомнын Күндүлү грамоталарыла кайралдаткан.

* * *

Туулу Алтайдын Бичинчилик биригүзинин каруулу качызы Б. Я. Бедюровтын башкарганыла 24 июльден ала 14 августка жетире эки социалистический орооннын — СССР ла

МНР-дын јериле совет-монгол бичиичилердин эл-күреелик экспедициязы иштеген.

Эл-јондык политика учурлу мындый ишти өткүрер баштанкайды Туулу Алтайдын Бичиичилик биригүзи эткен ле оны СССР-дын Бичиичилик биригүзинин Башкартузы бойынын эл-күреелик колбулар аайынча аңылу јөбиле јараткан.

Экспедициянын амадузы — өмөлөжип, алты тилле Најылыктын бичигин јайаары, кычырузы — «Перестройканын маанызы».

Экспедицияга мындый улус кирген: монгол бичиичилер Ванчаарай, Чимид, Зухай, Дорж; совет јанынан — Туулу Алтайдын Бичиичилик биригүзинин каруулу качызы Б. Я. Бедюров (экспедициянын башкараачызы), поэт, Новосибирсктин бичик басмазынын баш редакторы, алтай калыктын ат-нерелү кай чөрчөктөрүн көчүрөөчи Александр Плитченко, бурят поэт, история наукалар кандидады Баир Дугаров, Күнчыгыш калыктардын көп тилдерин, ол тоодо алтай тилди билеечи латыш поэт Улдис Берзиньш. Олорло кожо Монголдын кыйу-гранына јетире Москванын поэди, «Современник» издательствонун редакторы В. Евпатов, бистин бичиичилер Ј. Каинчин, П. Самык, Т. Торбоков, јиит поэт А. Самунов, Ригада П. Стучка атту университеттин көчүриш бөлүгинин баштапкы курсынын студенти И. Тозыякова јүргөн.

А эмди бу јол-јорыктын өткөн аайы керегинде.

Келген күн олор Бийскке барып, Чуйдын трагыла Монголияга кош тартаачы «Совавто» биригүнин тискинчилериле туштажып, тил алышкан.

26 июльде КПСС-тын Туулу Алтайдагы обкомынын баштапкы качызы Д. Е. Нартовло тушташкан. Нөк. Нартов Д. Е. олорды јылу уткып, областьтын ишкүчиле јаткандарынын алдында турган јаан учурлу сурактарла элбеде таныштырган.

Бу ок күн совет-монгол бичиичилер алтай калыктын јадын-јүрүмине учурлалган кинофильм көргөндөр. Онын соңында городтын јайаандык интеллигенциязыла тушташкан.

Энирде Културанын городтогы байзынганда најылык јол-јорыктын туружаачыларыла интернациональный туштажу-энир көдүринилү айалгада өткөн.

27 июльде партиянын Маймадагы райкомынын качызы Н. В. Лашутинле туштажу болгон. Нөк. Н. В. Лашутин айылчыларды аймактын историязыла, социальный ла экономикадагы өзүмиле таныштырган. Онон Маймадагы сыр ла сарју эдер заводто болгондор. Мында чыгарып турган эдиминин технологиязы, иштин арбыны ла чыгдыйы, бүдүми, ээленип чотооры, акчала бойын бойы јеткилдеери керегинде чокым куучын өткүрилген.

ОПХ-нын, «Нектар Алтая» хозяйствонун ишчилери совет-монгол бичиичилерди јылу уткыгандар. Монгол айылчылар

малдын угын жарандылары, азыралды көптөдөри аайынча ученылардын өткүрүп турган ижиле соныркагандар.

28 июльде экспедициянын туружаачылары Алтайда наукалык ченелте өткүрер хозайстводо болдылар.

Парткомнын качызы С. Д. Коротенко мындагы жүзүн тындуларла, өзүмдерле наукада кандый шинжүлөр өткүрилип турганы, наукалык иштердин ууламжылары, ученылардын өмө-жөмөлик ижинин амадузы керегинде куучындаган. Онон јаландарда болуп, ченелте эдип өскүргөн өзүмдерди, агаштарды ајыкту көргөндөр.

Талтүште Шабалиндеги райисполкомдо јылу туштажу өткүрилген. Председатель Г. П. Сумин бичиичилерди аймактын социальный ла экономикадагы, культурадагы өзүмиле таныштырып, ишкүчиле јаткандар бу јылдын ла бүткүлинче он экинчи бешјылдыктын јакылталарын канайда бүдүрип турганын куучындаган.

Канча јылдар мынан кайра аймактын Кадын ичиндеги хозайствозынан карындаштык Монгол Калык Республиканын јери јаар эчкилер апарылган. Өскө талага барган эчкилер угын онон ары таркатканы бу јер малга јараганын керелейт. Арбынду ла чыгдыйы бийик нооки алар эчкилер најылык Монгол јерин јерзингени бисти сүүндирет деп, В. Н. Сарыкин куучындаган. Шак мындый колбулар совет ле монгол калыктардын најылыгын там элбебет ле тыгыдат.

Бу ок күн экспедициянын туружаачылары Себи совхозтын ижиле танышкандар. Айылчылар онон Апшыйакту јаар ууланып, А. Иркитов башкарган мехзвенонын ижиле соныркаган. Олорды тын јилбиркеткен неме: бригада марды иште канайда тузаланып турганы, азырал белетеечилердин ижинин арбыны ла чыгдыйы, ишјалды канайда төлөп турганы...

Эгирде Каспа јуртта совет ле монгол калыктардын најылыгына учурлалган литературанын энгир өткүрилген. Экспедициянын башкараачызы Б. Я. Бедюров јол-јорыктын амадузы керегинде куучындаган, бичиичилер чүмдемелдерин кычырган. Онын сонгында сценага јурт ойынчылар чыккан. Уулдар-кыстар бийелеп, комыс согуп, икили тартканын олор соныркап уккан.

29 июльде олорды Себинин боочызында Ондой аймактын окылу улузы уткыган.

Эгирде Куладынын јурт клубында совет-монгол најылыкка учурлай көдүринилү туштажу өткөн. Бичиичилердин кычырган чүмдемелдеринде амыр-энчү, јайым иш, калыктар најылыгы макталган.

30 июльде экспедициянын туружаачылары Чике-Таманнын боочызын ажып, Күпчеген совхозтын ишчилериле туштажып куучындашкан.

Түнде Улаганга једип, коноло, Базырыктын корымыла танышкан. Онон аймактын кыйу-гранында олорды Қош-

Агаш аймактын эл-јоны уткыган. Кызыл-Таш јуртта, Орто-лыктын өлбнчилеринде узакка ундылбас туштажулар болгон.

1 августта партиянын Көш-Агаштагы райкомында, Агаштагы погранзаставада туштажулардын соңында, экспедициянын туружаачылары Монгол Калык Республиканын кыйу-гранын өдүп кечкен.

Экспедициянын туружаачылары Монгол јеринде эки неделенин туркунына иштеген. (Редакциядан: бу јол-јорык керегинде экспедициянын башкараачызы Б. Я. Бедюровтын элбеде бичигениле «Эл-Алтайдын» 1989 јылда чыгатын баштапкы номеринен кычырарыгар).

Айылчыларды үйдежип јүргөн бичиичилер Ј. Каинчин, П. Самык, јиит поэт А. Самунов Көш-Агаш аймакта артып, **1—7 августта** Алтай литературанын күндерин өткүргендер. Олор «40 лет Октября», СССР-дын 50 жылдыгынын адыла адалган колхозтордо болуп, ыраак турлуларла јүрүп, койчы-малчылардын јадын-јүрүми, ижи-тожыла танышкан айдас бойларынын јайаандыгы керегинде куучындап, совет-монгол бичиичилердин эл-күреелик экспедициязынын бистинг областыла өткөн јол-јорыгынын учурын јартагандар.

* * *

30 августта телекөрүлтенин экинчи программазыла алтай тилле эн башкы «Туулар ла улус» деп 45 минуттын берилтези өткөн. Ол XIX партконференциянын јөптөри аайынча областын парторганизациязы кандый иштер темдектеп өткүрип турганына учурлалган. Берилтени Москвадагы өскө ороондорло колбу тудар институттын журналистика факультединде үренип турган Сүмер Иртаков крайдын телекөрүлтезинде практикада јүреле белетеген.

Бу берилте айына бир катаптап эфирге чыгары јанжыгып, көрбөчилерге Туулу Алтайдын эл-јонынын јадын-јүрүми, ижи-тожы, амадузы керегинде алтайлап куучындап берип турар. Оны мынан ары јуукта крайдын телекөрүлтезинин баш редакторына тудулган В. С. Торбоков белетеп өткүрер.

* * *

КПСС-тын Туулу Алтайдагы обкомынын качызы В. В. Волков эки јылдын туркунына Афганистан Республикага, андагы албаты-демократ партияга интернациональный болуш јетирип, быјыл јанган.

31 августта нөк. В. В. Волков Туулу Алтайдын Бичиичилик биригүзине келип, туштажу өткүргөн. Ол бичиичилерге Афганистандагы политика ла экономиканын айалгазы, ороондо јарлалбаган јуу-согуш канайда өдүп турганы, совет интернационалисттердин болужы керегинде куучындап, анчада ла

јаан ајаруны Афганистандагы национальный јӱпсинижери јанынан кыймыгуга, ас тоолу совет черӱлерди онон чыгарып јатканынын учурына эткен.

В. В. Волков бичиичилердин кӱп тоолу сурактарына каруулар јандырган.

* * *

«Эл-Алтайдын» редколлегиязынын јакылтазыла јаан јашту литератор П. Чалчыков 19—25 сентябрьда Шабалин аймактагы Беш ичиле јорыктады. Ол «Большевик» колхозтын (эмди Барагаш совхозтын Шыргайтыдагы фермазы) 60 јылдыгыла колбой альманахка материалдар јуунаткан.

* * *

Эмдиги алтай литературанын сурактарына учурлалган наука-практикалык конференция 21—22 сентябрьда Культуранын городтогы байзыгында ӱтти. Эки кӱннинг туркунына алтай литературанын ӱзӱминин јолдоры керегинде ачык-јарык ла учурлу куучын болгон.

Шӱӱжилген сурактардын тоозында: «Эмдиги алтай литературанын ӱзӱми ле онын келер ӱйдӱги јолдоры», «Бӱгӱнги алтай ӱлгерлик», «70—80 јылдардагы алтай литература», «Оос чӱмдемел ле литература», онон до ӱскӱ.

Бистин бичиичилер ле ученылардан башка конференцияда мындыј улус куучын айткан: филология наукалар докторлоры Н. М. Шляховая (Одессанан), Н. Н. Тобуроков (Якутиянан), филология наукалар кандидаттары М. А. Хадаханӱ (Тувадан), К. Ф. Антошин (Хакасиянан), ӱскӱлӱри де.

Шӱӱжилген сурактар аайынча чокым ла учурлу тӱп-шӱӱлтелер эдилген.

25 сентябрьда Қан-Оозы јуртта поэт Ш. Шатиновтын 50 јажы темдектелди.

Юбилярды Бичиичилик биригӱзинин адынан литконсультант Ј. Б. Қайнчин, бичиичилер А. Ередеев, Э. Тоюшев, Москванын поӱди Ю. Гордиенко, Якутиядан келген филология наукалар докторы Н. Н. Тобуроков уткыган. Олор Ш. Шатиновтын чыккан-ӱскӱн алтайында — Қарагол-ичиндеги Боочы јуртта база болгондор.

Областьтын ишкӱчиле јаткандарын патриот ло интернационалист кӱӱн-тапка таскадарында эрчимдӱ турушканы ла 50 јажыла колбой Ш. П. Шатинов РСФСР-дын Бичиичилик биригӱзинин Башкартузынын, КПСС-тын Туулу Алтайдагы обкомынын ла облизполкомнын Кӱндӱлӱ грамоталарыла кайралдаткан.

Т. ТОГУЖАН

ТУРК БИЧИИЧИ — ТУУЛУ АЛТАЙДА

Быжыл 5—10 октябрьда Туулу Алтайда турк бичиичи-публицист, театр шингдеечи Инчи¹-Зейнеп Орал болды. Оны СССР-дын Бичиичилик биригүзинин Башкартузынын каруулу ишчизи, тилмеш В. Б. Феонова үйдежип жүрген.

Келген күн турк айылчы облысполкомнын Кичү залында городтын жайаандык интеллигенциязыла тушташкан. Онын соңында КПСС-тын Туулу Алтайдагы обкомынын экинчи качызы В. И. Чаптыновто болгон.

Эртенгизинде областьтын журукчылар жааны В. П. Чукуевтин, скульптор А. В. Гурьяновтын узангыжында болуп, олордын иштериле танышкан.

Ол ло күн Чуйдын трагыла, Туулу Алтайдын јериле јорыкташ башталган. Айылчыла кожо Туулу Алтайдын Бичиичилик биригүзинин каруулу качызы Б. Я. Бедюров, Культуранын Совет Фондынын областьтагы бөлүгинин председателинин заместители П. Т. Самык жүргендер.

Ондой аймактын библиотеказынын ишчилериле бүгүнгү телекейде бичиктин учуры керегинде куучын өткөн. Онон Чике-Таманды ажып, Кичү-Јаламаннын капчал ташту кату јеринде өзүп турган алама-јилектү садын соныркап көргөндөр.

Ойто келедип, «Искра» колхозтын койчызы Н. Садрашевтин турлузында чайлап-чуптап, энирде Өлөтүнүн эл-јоныла туштажып куучындашкан.

9 октябрьда турк айылчы XXIV партсъезд колхозтын јеринде болуп, андагы Башадардын јебрен корымын, Алтыгы-Соору, Согојок, Алтыгы Кара-Суу деген јерлерди көрүп жүрген. Бу јорыкта партия райкомынын качызы С. П. Тундинова ла колхозтын председатели М. Б. Чекурашев иштеген.

Алтыгы Кара-Сууда јаткан койчы биле Тайтаковтор — Михаил ле Јелештин ижи-тожыла танышкан. Мында иштин ветераны, кожончы Тана Урчумаева туружып, алтай улустын озогы чүм-јангын айдып, коолодо јангарлап берген. З. Орал Туулу Алтайдын агаш-тажын, эл-јонынын сүр-кеберин журукка согуп алган.

Атанар башта Маймадагы сыр ла сарју эдер комбинатта болуп, онын жааны Э. В. Фольдын солун куучынын уккандар.

Бу јол-јорык, Туулу Алтайга Турциядан энг башкы кижиле келип жүргени, бистин Бичиичилик биригүбистин Союз ичиндеги тоомјызы анчада ла калганчы үч јылдын туркунына там бийиктегенинин, онын бар аргаларын, перестройка бийиндеги эрчимдү ижин, мынан да јан айылчыларды көдүрерге белен болгонын ойто такып јарт кереледи.

Эмди кычыраачыларысты Зейнеп Оралдын «Эл-Алтайга»

¹Инчи — турк тилле јинји дегени.

берген интервьююзыла таныштырып турубус. Куучынды журналист В. Камылдин өткүргөн.

* * *

— Байан¹ Зейнеп, бистин јерибиске өскө ороондордон айылчылар, анчада ла бичиичилер, јаантайын келер болды. Је Турциядан туку 6-чы чакта Тууу Алтайла јүргөн элчи Земархтын кийнинен Слер, байла, јүк экинчи кижии болбойоор?

— Баштап айдарга турганым, менин јүрегим октолып ла оморкоп јат: мен турк, ол тоодо түрк калыктын кабай јери болгон Алтайга келдим. Телкем телекейде кажы ла кижинин јүрегине јуук јер бар. Олордын түнгей-башказыла бистин јүрүмис јараш. Бис бой-бойыбысты јакшы билзебис, амыр јадарыста аланзу јок. Онын учун бу јорыгымды албатыларыс ортодо најылыкка кичинек те болзо алтам деп бодойдым.

— Танышкан айас бойыгар керегинде бир-эки сөс айтсагар.

— Мен токынал билбес јүрүмдү кижии. Он беш јыл кире Турцияда эн көп тиражту газеттердин бирүзи «Миллиетинг» кееркемел-литературалык кош-журналынын баш редакторы болдым.

Мен бойымды «11 балалу кижии» деп айдадым. Олордын јетүзи — бичиген бичиктерим. База бирүзи — бу журналым. Онон театрда тургузылган пьеса-ойыным ла эки эрке уулым. А өббөнімди менин бастыра балдарымнын адазы деп чотойдым.

— Мынан озо Слер Алтайыс керегинде нени укканаар, нени көргөнөөр? Бир өйдө, 1927-28 јылдарда, апарылган алтай коллекция керегинде билетенеер бе?

— Алтайла мен школдо үренеримнен ала таныш. Бистин школдордо балдар үренген карталарда Алтайдан бастыра талалар јаар чийүчектер тартылган. Бу — бастыра түрк укту калыктар, ол тоодо турктар, јебринде Алтайдан тараптаркап барганын керелейт. Бистин тилибистин де тазылы орток. Онон ол школдо үренип турарымнан бери мында малзак улус јуртаганын билетем. Бисте тилле, историяла колбулу институттарда Алтайды билетен аңылу үредүлү улус бар.

А алтай коллекция Анкаранын музейинде бар деп газеттерден кычырдым.

— Алтай бичиичилердин кажы чүмдемелдериле турк кычыраачы таныш?

— Алтай тилден көчүриштер бар ба, јок по, чоком билбей турум. Мен Алтай јаар јол болорын түш те јеримде сеспегем. Москвада өткөн телекейлик семинарда турушкам. А бейин јол келижерин кече ле уккам. Бир де белетенбеген

¹Б а й а н — Түркиеде үй кижини байлап адаганы.

де болзом, түней ле келерге албаданым. Јүк көрүп те алайын. Је мынаг ары алтайлар керегинде не ле угулза, ончозын кычыарарым.

— Слердин јети бичигеерле бис үзүктей де болзо, таныжарыс деп иженедис. А пьесагар керегинде айтсагар. Кайда тургузылган? Ады не?

— Ондо ат јок. «Ады јок» деп ойун.* Оны канай көчүрер? Күч болбой, бистинги тилибисте кижининги ады ла минип жүрген ат түней айдылат.

— ...Бисте база андый ок.

— Оны Стамбулдын театры тургускан эди. Је јирме катап ойногон кийинде оны городтын прокуратуразы јаратпай јаап салган. Пьесада Прометейден бери бүгүнгиги күнге јетире бойынын ороонында каршулу ээжилерге удур «Јок!» деп айткан улус керегинде айдылат.

— Зейнеп, бистинги кычыраачыларыс Назим Хикметле көп тоолу көчүриштер ажыра таныш. Бистинги база бир нөкөрибис — Азиз Несин.

— Ол менин де јуук нөкөрим. Мени бейин келип јатканымды уккан болзо, ол тын күйүнер эди. Онын бу ла јууктарда үлгерлик үчинчи дептери «Коркыштан корккыр» деп публицистикалык јуунтылары чыккан. Улгерлик јуунты «Бойын јакалаар» деп адалган. Анда сүрекеј сүрнүккен үлгерлер салынган, көп сабазы өлүм керегинде.

— Слердин балдараар кайда?

— Уулдарым 18 ле 20 јашту. Экилези университетте үренгилейт. Бирүзи экономика ла экинчизи архитектура факультеттерде.

— Бис бодогоныс, слердин уулдарыгар оогош деп...

— (Каткырат). Мен бойым бир өйдө Парижде журналистиканын институтында үренгем. Оныла коштой Сорбоннада театрдын институтын божотком. Јирме јыл журналист болуп иштейдим. Бойымды эмди де јит деп бодойдым. Кандый ла ыраак јолдон јана баспайтам, бир де күчсинбейтем.

— Бистинги јуунтыбыстын бир авторы В. Торбоков беш јыл кайра Слердин төрөл городоордо, Стамбулда, болгон. Онын «Эл-Алтайга» бичигениле болзо, анда качажып, бичиичилерле туштажарга келишпеген. Айла оромдордо мылтыкту көп јуучылдар жүрген. Эмди анда айалга кандый?

— Чын, бисте кажы ла он јылдын бажында кандый да јанжыгу аайлу јуучыл антарулу түймеен чыгат. Қалганчызы 80-чи јылдын учкаары болгон. Онон черү ойто эмештен тууралап калат.

— Зейнеп, бис Слерди јалтанбас јүректү кижиге деп укканыс. Кайда күч, кайда керек кату — Слер оноор менгедигер. Канайып та болзо, болуш јетирерге. Јуукта качкын курдтар керегинде база да бичиген болбойоор?

*Ойун — турк тилде пьеса, ойын дегени.

— Мактап айтканаарга быян. А качкын курдтар ортодо журналисттерден мен сок жангыскан эки недеде жүрдим. Керекти текши жандай слер билеригер. Женевада Иран ла Ирак ортодогы канду жуу-чакты токтодор деп јоптөжүлөр башталарда, Ирак черүлеринин көбизи орооннын түндүгиндеги курдтардын јери-јуртын чачкан. Табару сүрекей тын ла кал-ју болгон. Онын бажында кызыл тынын аларга болуп, јүс мун курд, нургулай бала-баркалу үй улус ырбап, јажынар јер бедреп келерде, бистинг ороон оморды килеп, кижи куўнин көргүзип, бойынын јерине божоткон. Өскө арга јок болгон до! Омор камык албаты кырган коронду јуу-јепселден коркып качкандар. Мен омордын лагерине келеримде, омор баштап тарый тилдери тартылган чылап нени де айдып болбой, јүк «калак, корыгар, аргадагар!» деп јайнап тургандар.

Бу јерлерде база курд укту улус јуртаган. Грандар оморды эки јара бөлүген эди. Эмди көп билелер бириккен. Је бис бу кату, как-куру кырлу јерлер деп билетенис. Анда јуртаган улус бойлоры да сүрекей јокту. Бу көөркийлер канайткай не деп санааркаган болгоныс. Је качкындарды анда улус сүрекей јылу уткыгандар. Бар-јогыла үлешкен. Баш билинип тоолу ла күндерге оморго палаткалардан 15—25 мун кижи јуртагадый городтор тудулган. Оморды суула, электротло јеткилдеген. Онон ийген баштапкы ла репортажымды мен «Алтан јыл болбогоны алты ла күнге бүтти» деп ададым.

Кижикижик болгон адында кайда ла, кандый ла калыкка, кажы ла кижиге күчим јеткенче болужайын деп жүрер учурлу. Шак андый амаду мени Алтайга экелди.

Редакциядан: Туулу Алтайла јол-јорыгы керегинде бичимелдерин Инчи-Зейнеп Орал биске ийер болды. Омор «Эл-Алтайда» јарлалар.

БАЖАЛЫКТАР

ЭЛ-ОЙЫН — ЭЛИБИС КҮУНИ СООБОЗЫН

С. Тузачинов, Н. Тарабаев	3
С. Сельбиков. Эл-ойын неден башталган?	8
А. Анчин, К. Тобоева, Л. Барбачакова, З. Ирбичина, К. Кергилов, К. Арбаева. Кө- рөөчилердин шүүлтөзи	28

УЛГЕРЛИК ДРАМАТУРГИЯ

Б. Бедюров. Көзүйке ле Байан/трагедия, улалганы/	36
--	----

ПОЛИТИКА. ПЕРЕСТРОЙКА

Ф. Бурлацкий. Никита Хрущев	56
---------------------------------------	----

ПРОЗА

Б. Укачин. Арсланбек нөкөрим (эски повестьтин жаңы бажалыктары)	70
--	----

АК-ЖАРЫК. АГАШ-ТАШ. АЛБАТЫ-ЖОН

Ю. Рюриков. Телекейде сонзунгы күн болор бо? (Учы)	84
Г. Кудряшов. Тайга неге шуулайт?	99

КҮНҮНГИ ЖҮРҮМИС

Э. Палкин. Бай кабай јеринде	111
Т. Гонужан. Јол-јорык, тушташтар	114
В. Камылдин. Турк бичиичи — Туулу Алтайда	124

ЭЛ-АЛТАЙ

Литературно-художественный сборник

(4-й выпуск)

На алтайском языке

Отв. за выпуск Б. У. Угаров.

Худ. редактор В. И. Ортоңулова.

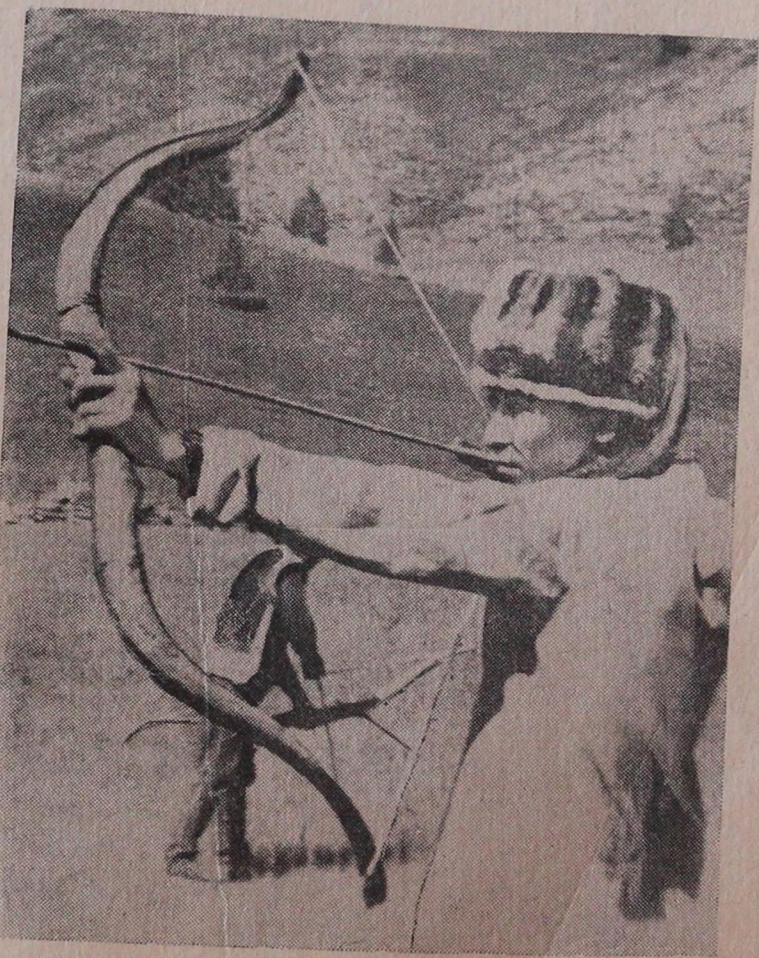
Тех. редактор Е. К. Манышева.

Корректор Л. А. Патагашева.

Сдано в набор 20. 10. 88. Подписано в печать 27.12.88. АН 14283. Формат 60×90 1/1. Бум. тип. № 3. Гарнитура литературная. Высокая печать. Усл. п. л. 8. Уч.-изд. л. 7,78. Тираж 100 экз. Заказ 4334. Цена 50 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659700. г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 35.

Ок-жаачы Владимир Моносов, Ондой аймакта Күпчегендеги школдын үредүчизи. Ол жерлик текенин музинең жазаган ок-жазыла Жолодо ончо улусты кайкаткан.

50 акча